

II HİSSƏ. *İdeal Demokratiya*

4-cü FƏSİL.

Demokratiya nədir?

Elə məqsədləri var ki, insan onu təkbəşinə əldə edə bilməz. Lakin o, eyni və ya oxşar məqsədlərə can atan digər insanlarla birləşə, onlarla birlikdə bu məqsədə yetə bilər.

Gəlin bir anlığa təsəvvür edək ki, müəyyən ümumi məqsədlərə çatmaq üçün siz və daha bir neçə yüz insan hansısa birliyi yaratmaq qərarına gəlibsiniz. Bu birliyin hansısa konkret planlarını hələlik bir kənara qoyub, fəslin başlığına çıxardığımız sualın üzərində düşünək. Demokratiya nədir?

Təsəvvür edək ki, elə birinci yığıncaqda mənsub olduğunuz birliyin bir neçə üzvü bildirir ki, müəyyən bir nizamnamə – konstitusiya hazırlansa pis olmaz. Onların təklifi qəbul olunur. Hamı belə hesab edir ki, bu cür işlərdə siz daha səriştəlisiniz, buna görə konstitusiyanın qaralama layihəsini hazırlamaq sizə tapşırılır və bildirilir ki, gələn yığıncaqda layihəni birliyin digər üzvlərinin müzakirəsinə verməlisiniz. Təklifi hamı bəyənilir.

Bu tapşırığı qəbul edərkən siz deyirsiniz:

– Hamınızın tərəfdar olduğu məqsədləri təxminən başa düşürəm, ancaq aydın görə bilmirəm ki, qəbul etdiyimiz qərarları necə yerinə yetirəcəyik. Məncə, konstitusiyamıza elə bir müddəə daxil edilməlidir ki, ona əsasən aramızda *ən bacarıqlı və ən məlumatlı olanlara mühüm qərarları həyata keçirmək hüququ verilə bilsin*. Bu cür müddəalar həm ağıllı qərarların qəbul ediləcəyinə zəmanət verə bilər, həm də qərarlarının vaxtına və gücünə qənaət etmiş olar.

İndi də təsəvvür edək ki, birliyin üzvləri bu təklifi yekdilliklə rədd edirlər və onlardan biri, onu şərti olaraq Baş Çıxışçı adlandırıraq, deyir:

– Birliyin qarşısında duran mühüm məsələləri həll edərkən biz hökmən nəzərə almalıyıq: bizdən heç kəs o qədər də müdrik deyil ki, onun fikri qalan fikirləri sözsüz üstələyə bilsin. Hətta indi, bu məqamda hansısa birimiz müzakirə olunan məsələ haqqında daha məlumatlı olsa belə, bu ona heç bir üstünlük vermir, çünki həmin lazımi bilgiləri biz özümüz də əldə edə bilərik. Buna görə təbii ki, hansısa qərarı qəbul etməzdən öncə bütün məsələləri birgə müzakirə etməliyik. Biz bu

birliyi həm də ona görə yaratmışıq ki, müxtəlif məsələləri müzakirəyə qoyaq, diskussiyalar keçirək və yalnız bundan sonra siyasətimizin yönünü müəyyənləşdirək. Və biz bu barədə qərarlar qəbul etmək üçün eyni dərəcədə səriştəliyik. Deməli, hazırlayacağımız konstitusiya məhz bu müddəaya əsaslanmalı və məsələlərin həllində, qərarların çıxarılmasında hər birimizin iştirak etmək hüququna təminat verməlidir. Adi dildə desək, bu işdə eyni dərəcədə səriştəli olduğumuza görə bu birliyə demokratik əsaslar üzrə rəhbərlik etməliyik.

Müzakirənin sonrakı gedişi göstərir ki, Baş Çıxışçının rəyi böyük əksəriyyətin fikri ilə üst-üstə düşür. Və siz razı olursunuz ki, konstitusiyanın layihəsi bu prinsiplərə uyğun tərtib edilsin. Lakin işə başladıqdan az sonra baxıb görürsünüz, özlərini “demokratik” adlandıran müxtəlif birliklər və təşkilatlar bir-birindən fərqlənən çoxlu konstitusiya qəbul ediblər. Belə məlum olur ki, “demokratik” ölkələrdə də konstitusiya bir sıra mühüm müddəalara görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Məsələn, ABŞ Konstitusiyası Prezidentə icra hakimiyyətinin başçısı qismində çox böyük hüquqlar verir və elə Konqres də bundan az olmayan qanunverici səlahiyyətlərə malikdir, özü də hakimiyyətin hər iki qanadı, demək olar, bir-birindən asılı deyildir. Halbuki, Avropa ölkələrinin çoxunda parlament sistemi tətbiq olunur və bu zaman icra hakimiyyətinin başçısı, yəni baş nazir qanunverici orqan (parlament) tərəfindən seçilir. Və sizlərdən hər kəs bu cür mühüm fərqlərə aid yetərincə misal gətirə bilər. Nəticədə belə çıxır ki, vahid bir “demokratik” konstitusiya yoxdur (10-cu fəsildə bu məsələyə bir də qayıdacağıq). Belə olduqda istər-istəməz özünüzdən soruşursunuz: yaxşı bəs bütün bu demokratik konstitusiyalarda onların “demokratikliyi” sübut edə biləcək ümumi nəşə varmı? Həqiqətənmi bu konstitusiya bəziləri o birindən daha demokratikdir? Və ümumiyyətlə bu *demokratiya* nə olan şeydir? Əfsuslar, tezliklə bunu da aşkar edirsiniz ki, bu termin ən müxtəlif mənalarda işlədilir. Siz də ağıllı tərpbənib bütün bu definisiyaların (təriflərin) çarəsi olmayan müxtəlifliyinə məhəl qoymamaq qərarına gəldiniz, belə ki, qarşınızda bir konkret məqsəd qoyulub: mənsub olduğunuz birliyin qərarlarının qəbul olunması qaydasını təyin edə biləcək müəyyən qaydalar və prinsiplər dəstini (konstitusiyayı) işləyib hazırlamaq. Həm də sizin konstitusiya bir təməl prinsipə uyğun gəlməlidir: yəni, birliyin bütün üzvlərinə elə yanaşılmalıdır ki, sanki onların hamısı birliyin həyata keçirmək istədiyi siyasət barədə qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirak edə bilmək üçün *eyni dərəcədə səriştəlidir*. Digər məsələlər barədə hər cür ola bilər, lakin birliyin idarə olunması məsələsində onun bütün üzvləri *siyasi hüquq bərabərliyinə malik olmalıdır*.

DEMOKRATİK PROSESİN MEYARLARI

Demokratiyaya dair ideyaların nəhəng, bəzi hallarda isə keçilməz qalağı içindən elə meyarları tapmaq mümkündürmü ki, birliyimizə rəhbərlik etmə prinsipi (*birliyin bütün üzvləri onun siyasəti üzrə qərarların işlənilib hazırlanmasında bərabər hüquqludur*) bu meyarlara uyğun gəlsin? Fikrimcə, azı beş bu cür meyar var (cədvəl 4).

1. *Səmərəli iştirak*. Birliyin siyasəti onun üzvləri tərəfindən qəbul edilməzdən öncə, bu siyasətin mahiyyəti üzrə öz baxışlarını birliyin digər üzvlərinə bəyan etmək üçün bütün üzvlərin bərabər və səmərəli (effektiv) imkanları olmalıdır.

2. *Səsvermədə bərabərlik.* Birliyin siyasəti haqqında qərar qəbul edilərkən, onun bütün üzvlərinə səsvermədə iştirak etmək üçün bərabər və real imkanlar verilməlidir, özü də bütün səslər eyni qüvvəyə malik olmalıdır.

3. *Məlumatlılığa əsaslanan dərkətmə.* Birliyin hər bir üzvünün siyasi alternativlər və bunların ehtimal olunan nəticələri ilə sağlam məntiq çərçivəsində tanış olmaq üçün bərabər və real imkanları olmalıdır.

4. *Gündəliyə nəzarət.* Birlik üzvlərinin *hansı məsələnin və hansı qaydada* müzakirə edilməsi barədə qərar qəbul etmək üçün real imkanları olmalıdır. Deməli, əvvəlki üç meyarla nəzərdə tutulmuş demokratik prosedurlar bununla bitmir. Birliyin siyasəti onun üzvlərinin istəyi halında dəyişikliklər üçün həmişə açıq olmalıdır.

5. *Yetkinlik yaşına çatanların iştirakı.* Birlik üzvlərinin hamısı və ya heç olmasa onların yetkinlik yaşına çatanlarının böyük hissəsi birinci və dördüncü meyarlarla nəzərdə tutulmuş mülki hüquqlara tam dərəcədə malik olmalıdır.

Bu tezisi doğrultmaq üçün anlamağa çalışmalıyıq ki, nə üçün biz başqalarına siyasi cəhətdən bizimlə bərabər hüquqları olan insanlar kimi yanaşmalıyıq. Biz bu məsələni araşdırdıqdan sonra 6 və 7-ci fəsillərdə bu meyara bir də qayıdacağıq.

CƏDVƏL 4. *Demokratiya nədir?*

Demokratiyanın verdiyi imkanlar:

1. Səmərəli iştirak.
2. Səsvermədə bərabərlik.
3. Məlumatlılığa əsaslanan dərkətmə.
4. Gündəliyə nəzarətin həyata keçirilməsi.
5. Yetkinlik yaşına çatanların iştirakı.

Birinci dörd meyar bizi belə qənaətə gətirə bilər ki, bunlar bir çox meyarların içindən sərbəst, bəlkə də, təsadüfi seçilib. Onda sual olunur: məhz bu meyarları tətbiq etməyimiz üçün əldə kifayət qədər əsaslar varmı?

NİYƏ MƏHZ BU MEYARLAR?

Sözümüzü kəsə etsək, yuxarıdakı suala belə cavab vermək olar. Birliyin üzvləri (sayından asılı olmayaraq) hansı siyasəti yeridəcəklərini müəyyənləşdirərkən hüquq bərabərliyi prinsipinə riayət etmək istəsələr, o zaman yuxarıdakı bütün meyarlar vacibdir. Başqa sözlə desək, bu tələblərdən hər hansı biri pozularsa, birliyin üzvləri daha siyasi cəhətdən bərabər ola bilməzlər.

Məsələn, birlik üzvlərinin bir qisminə öz baxışlarını ifadə etmək üçün başqalarına nisbətən daha geniş imkanlar verilsə, o zaman, yəqin ki, elə bu adamların seçdikləri proqram qəbul ediləcək. Ən çarəsiz vəziyyətlərdə isə birlik üzvlərindən biri və ya bir neçəsi qalanlarını proqramı müzakirə etmək hüquqları və imkanlarından məhrum edərək öz siyasətlərini effektiv şəkildə həyata keçirməyə qabildir. Səmərəli iştirak meyarı gözlənilsə, sözsüz ki, bu, baş verməz.

Yaxud başqa halı götürək: birliyin müxtəlif üzvlərinin səsləri, məsələn, onların mülkiyyətinin ölçüsündən (mülkiyyətin ölçüsü isə çox geniş diapazonda tərəddüd

edə bilər) asılı olaraq müxtəlif “çəkiyə” malikdir. Əgər biz birliyin bütün üzvlərinin, birliyin qərarlarının qəbul edilməsində iştirak etmək üçün məsələnin mahiyyətindən eyni dərəcədə və yetərincə qədər yaxşı baş çıxardıqlarına əminiksə, onda “bir seçici – bir səs” prinsipi nə üçün pozulmalıdır?

Birinci iki meyarın əsaslılığı aşkar görünsə də, belə bir sual ortalığa çıxır: məlumatlılığa əsaslanan dərk etmə meyarı bu qədərmi vacib və münasibdir? Əgər birliyin bütün üzvləri xeyli dərəcədə səriştəlidirsə, onda bu meyar nəyə lazımdır? Yox, əgər bu belə deyildirsə, onda onların hamısının yetərincə qədər səriştəli olması ehtimalından çıxış edərək bu cür konstitusiya layihəsini yaratmağın nə mənası?

Lakin Baş Çıxışçı demişkən, birliyin bütün üzvlərinin məsələnin mahiyyətindən yaxşı baş çıxardığını ehtiva edən siyasi bərabərlik prinsipi sayəsində onlara adekvat imkanlar verilir ki, öyrənmə, araşdırma və müzakirə yolu ilə məsələnin mahiyyətini dərk edə bilsinlər. Üçüncü meyar isə bu imkanların həyata keçirilməsinə təminat verir. Bu meyarın mahiyyəti hələ e.ə. 421-ci ildə Afinanın görkəmli siyasətçisi və sərkərdəsi Perikl şəhərin müdafiəsi zamanı həlak olanların xatirəsinə həsr olunmuş məşhur nitqində ifadə etmişdi:

“Bizdə elə adamlar var ki, eyni vaxtda həm öz işləri, həm də ictimai işlərlə məşğul olurlar. Lakin qalan vətəndaşların hər biri yalnız öz peşəsi ilə məşğul olsa da, siyasətdən də yaxşı baş çıxarırlar... Biz heç də düşünmürük ki, açıq müzakirə dövlət işlərinin gedişinə ziyan vura bilər. Əksinə, biz belə hesab edirik ki, hər bir lazımlı qərar lehinə və əleyhinə çıxışların köməyiylə qabaqcadan hazırlıq görülməklə qəbul olunmalıdır”(1).

Üç meyarın məcmusu yetərincə görünə bilər. Lakin fərz edək ki, birliyin bir neçə üzvü birliyin idarə edilməsində hamının bərabər siyasi hüquqlara sahib olmasına daxilən etiraz edir. Onlar belə hesab edir ki, həqiqətən də iri mülkiyyətçilərin mənafeləri qalanlarının mənafelərindən önəmli və üstündür. Və yaxşı olardı ki, səsvermədə həmişə qalib gələ bilmələri üçün onların səslərinə “əlavə çəki” verilsin. Lakin belə bir imkan büsbütün istisna edildiyinə görə, elə bir qanunvericilik aktı gərəkdir ki, onun sayəsində iri mülkiyyətçilər azad və düzgün səsvermə zamanı əksəriyyətin mövqeyindən asılı olmayaraq həmişə üstünlük qazana bilsinlər...

Belə olduqda onlar məsələnin çox bircə həllini, yəni konstitusiyanın elə variantını tapırlar ki, o, həm birinci üç meyarın tələblərinə cavab verir, həm də meyarlar çərçivəsində xeyli demokratik görünür. Onlar belə bir şərt təklif edirlər: birliyin ümumi yığıncağında onun üzvləri yalnız icra komitəsinin gündəliyə daxil etdiyi məsələləri müzakirə edə və səsə qoya bilərlər, icra komitəsinə isə yalnız ən iri mülkiyyət sahibləri üzv seçilə bilərlər. Beləliklə, gündəliyə nəzarətin həyata keçirilməsini – siyasi məsələlərin müzakirə qaydasını öz nəzarətləri altına alan bu kiçik qrup tamamilə arxayın ola bilər ki, birlik heç vaxt onun maraqlarını məhdudlaşdırma bilməyəcək, belə ki, bu yöndə edilən hər hansı bir təklifə yol verilməyəcəkdir.

Bir qədər düşündükdən sonra siz bu təklifi rədd edirsiniz. Çünki bu halda birliyin riayət etməli olduğu *siyasi hüquq bərabərliyi* prinsipi kobudcasına pozulur. Buna görə elə bir konstitusiya müddəasını tapmaq istəyirsiniz ki, o, dördüncü meyara (yığıncağın gündəliyinə nəzarət) uyğun gəlsin və beləliklə elə bir vəziyyəti təmin etsin ki, son nəticədə gündəliyə tam nəzarət birlik üzvlərinin əksəriyyətinin ixtiyarında qalmış olsun.

Birliyin idarə olunmasında bütün üzvlərin *siyasi hüquq bərabərliyinin* təmin edilməsi üçün sizin konstitusiyaya dörd meyarın dördünə də cavab verməlidir.

İlk baxışda, biz demokratik əsaslarla idarə olunan birliyin uyğun gəlməli olduğu başlıca tələbləri qısaca xülasə etdik.

BƏZİ BAŞLICA SUALLAR

Deyəsən, biz artıq “Demokratiya nədir?” sualına cavab tapmışıq. Ancaq hər şey belə asan olsaydı nə vardı ki! Bu sual əlverişli çıxış nöqtəsidir, lakin o, bir çox yeni suallar doğurur.

İlk növbədə belə bir sual ortaya çıxır: yuxarıda sadalanan meyarlar tutaq ki, könüllü iştirak prinsipinə əsaslanan kiçik bir quruma rəhbərlik üçün faydalı olsa da, bütöv bir dövləti idarə etmək üçün yarararmı?

Sözlər haqqında bir neçə söz

“Dövlət” termini əm müxtəlif mənalarda işləndiyi üçün izn verin qısaca izah edim ki, özüm bu anlayışa hansı mənəni verirəm. “Dövlət” dedikdə, mən birliyin elə bir xüsusi növünü nəzərdə tuturam ki, o bütün digər birliklərdən ilk növbədə ümumi razılığın əldə edilmə metodları ilə fərqlənir, burada ümumi razılıq *məcburiyyət təd-birlərinin* köməyi ilə bu razılığın yurisdiksiyasında olan insanlar tərəfindən müəyyən edilmiş norma və qaydaların əsasında əldə oluna bilər. Biz “hökumət” dedikdə, yurisdiksiyası altında olduğumuz dövlət hakimiyyəti sistemini nəzərdə tuturuq. Tarixən formalaşmış praktikaya uyğun olaraq (nadir istisnalarla) dövlətin yurisdiksiyası altına müəyyən ərazidə (bəzi hallarda qeyri-müəyyən və ya mübahisəli ərazidə) yaşayan insanlar düşür. Beləliklə biz dövləti ərazi qurumu kimi də müəyyən edə bilərik. Bəzi dövlətlərdə və bəzi yerlərdə dövlətin ərazisi şəhər ölçüsündən böyük olmasa da, son bir neçə əsrdə dövlətlər adətən öz yurisdiksiyalarını bütün ölkəyə şamil edirlər.

Ola bilsin ki, “dövlət” sözünün mənasını müəyyən etmək cəhdimizə kimlərsə sofistlik mülahizə kimi baxa bilər. Zarafat deyil, politoloq və qanunvericilər dövlət haqqında o qədər çox yazıblar ki, bütün bu yazı-pozuya sərf olunan kağızı hasil etmək üçün kiçik bir meşəni qırmaq lazım gələrdi. Bununla belə, ümid edirəm ki, söylədiklərim qarşıya qoyduğumuz məqsədlərə xidmət edə biləcəkdir.

Fəqət sualımıza qayıdaq: yuxarıdakı meyarlar dövlətin idarə olunmasında tətbiq edilə bilərmi? Bəli, şübhəsiz! Belə ki, ilk öncə demokratik ideyaların mərkəzində uzun dövr ərzində məhz dövlət dayanırdı. Assosiasiyaların digər növləri, xüsusən bəzi dini təşkilatlar demokratik ideyaların və onların yayılma praktikasının ən yeni tarixində müəyyən rol oynasalar da, antik dünyada demokratiyanın yaranışından üzü bəri onun üçün səciyyəvi olan siyasi institutlar ilk növbədə dövlət idarəetməsinin demokratikləşdirilməsi vasitəsi kimi inkişaf etmişdir.

Fəqət, yenə də deyirəm: digər bütün assosiasiyalarla yanaşı, heç bir dövlətdə elə bir idarəetmə forması olmayıb ki, yuxarıda göstərilmiş demokratik prosesi müəyyən edən meyarlara tam cavab versin. Olmayıb və yoxdur. Bununla belə göstərmək

ümidindəyəm ki, bu meyarlar xeyli faydalı standartlardır. Belə ki, onların köməyi ilə hökumətlərin demokratik nailiyyət və imkanlarını müəyyən etmək mümkündür.

İkinci sual: birliyin haçansa bu meyarlara tam cavab verə biləcəyi haqqında təsəvvür nə dərəcədə həqiqətə uyğundur? Başqa sözlə desək, ümumiyyətlə, hansısa real birlik demokratik olmağa qadirdirmi? Mümkündürmü ki, gerçək dünyamızda hansısa birliyin hər bir üzvünün:

- birliyin fəaliyyətində həqiqətən iştirak etmək;
- bu fəaliyyətə aid mühüm problemin anlamı üçün vacib olan informasiyanı almaq;
- birliyin proqramının formalaşmasına təsir göstərmək imkanı olsun?

Çox güman, yox. Belə bir imkan yoxdursa, onda bu meyarlardan nə fayda? Bəlkə, bütün bu meyarlar, ideyalar, demokratiyalar əsası olmayan xam xəyallar, utopiyaadır? Cavab sadədir: bu meyarlar hər bir *ideal standartlar* kimi çox önəmlidir və digər bir çox meyarlardan faydalı və münasibdir. Bir növ etalon rolunu oynayan bu meyarların köməyi ilə, özlərini demokratik qurumlar elan etmiş birliklərin bu tərifi nə dərəcədə uyğun gəldiyini yoxlamaq olar. Bu meyarlar elə bir oriyentirdir ki, onun köməyi ilə konkret sazişləri, konstitusiyaları, prosedurları və siyasi institutları formalaşdırmaq və dəyişdirmək mümkündür. Bu meyarlar demokratiya arzusunda olanlarda çox önəmli suallar doğura və eyni zamanda onları bu suallara cavab axtarmağa yönəldə bilər.

Üçüncü sual: tutaq ki, bu meyarlar faydalı oriyentir rolunu oynaya bilər. Lakin təkə bu meyarları rəhbər tutmaqla əsl demokratik siyasi institutları yaratmaq mümkündürmü? Əgər sizə demokratik konstitusiyanın layihəsini yazmaq həvalə edilibsə və siz hazırda qüvvədə olan demokratik idarəetmə institutlarını bu layihəyə daxil etməyi təklif etmişsinizsə, bu halda həmin meyarları birbaşa öz layihənizə köçürə bilərsinizmi? Çox güman, yox. Arxitektorun sifarişçi tərəfindən verilmiş meyarlar – evin yeri, ölçüləri, ümumi üslubu, otaqların sayı və tipi, tikilinin qiyməti və müddətləri haqqında məlumatı olması ilə işə bitmir. O, layihəni yalnız bir çox digər spesifik faktorları da nəzərə alıqdan sonra hazırlayıb təqdim edə bilər. Siyasi institutlarla bağlı vəziyyət də bu cürdür.

Konkret demokratik standartların ən yaxşı izahını və təfsirini vermək, onları özünəməxsus cəhətləri olan konkret assosiasiyada tətbiq etmək, demokratik təsisatları və üsulları yaratmaq, bütün bunlar əlbəttə ki, asan məsələ deyildir. Bunun üçün, necə deyərlər, “ağına-bozuna baxmadan” siyasi gerçəkliklər cəngəlliyinə baş vurmalıyıq ki, öz seçiminizi edə bilək, praktiki cəhətdən tətbiq edilməsi mümkün olan sonsuz sayda nəzəri mülahizələri sistemləşdirək. Müəyyən meyarları (bizim təsadüfdə bu cür dördədən az olmayan meyar var) nəzərə almaq cəhdi ilə əlaqədar bizi gözləyən maneələr arasında belə bir çətinlik də var: özümüz də görəcəyik ki, bütün meyarlar bəzən bir-biri ilə ziddiyyətə girir və bu zaman biz münaqişədə olan dəyərlər arasında kompromis axtarmalı olacağıq. Bu barədə demokratik konstitusiyalara həsr edilmiş 10-cu fəsilə daha ətraflı söhbət açacağıq.

Və nəhayət, bəlkə də ən başlıca sual: Baş Çıxışçının söylədikləri etiraz doğurmadığı üçün yekdilliklə qəbul edildi. Nə üçün? Axı nə üçün biz demokratiyanın fay-

dalılığına dərhal inanmalıyıq, xüsusilə də o zaman ki, söhbət dövlət kimi çox önəmli birliyin idarə olunmasından gedir? Əgər demokratiyanın lazımlılığı siyasi bərabərliyin zəruriliyini nəzərdə tutursa, onda biz nə üçün ilk baxışda nəsə ağla batmayan siyasi bərabərliyə inanmalıyıq? Əgər biz siyasi bərabərliyə inanmırıqsa, onda demokratiyanı necə dəstəkləyə bilərik? Yox, əgər biz hər halda mövcud dövlətin bütün vətəndaşlarının siyasi bərabərliyinə inanırıqsa, onda bu bizdən nəsə beşinci meyarı – hər bir *vətəndaşa verilən hüquqların bütövlüyü* meyarını qəbul etməyi tələb etmirmi? İndi isə bu mürəkkəb sualların cavabını tapmağa çalışaq.

5-ci FƏSİL.

Nə üçün demokratiya lazımdır?

Demokratiyanı nə üçün müdafiə etməliyik? Yaxud daha dəqiq desək, dövlət idarəetməsində nə üçün demokratik əsasları dəstəkləməliyik? Xatırladaq ki, dövlət yeganə birlikdir ki, onun rəhbərləri digər üsullarla yanaşı məcburiyyət tədbirlərindən, yəni zorakılıqdan istifadə etməklə birliyin qanunlarını yerinə yetirməyə vadar etmək üçün çox böyük imkanlara malikdir. Ümumiyyətlə, dövləti idarə etmək üçün daha yaxşı üsullar varmı? Bəlkə, qeyri-demokratik sistem daha effektivdir?

Sözlər haqqında bir neçə söz

Bu fəsildə mən “demokratiya” terminini ən ümumi mənada işlədirəm və bu zaman, ideal deyil, real hökumətləri nəzərdə tuturam, o hökumətləri ki, əvvəlki fəsildə sadaladığımız meyarların tələblərinə tam olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə cavab verir. Bəzən mən habelə “xalq hökuməti” ifadəsini işlədirəm. Bu geniş anlayış özündə yalnız, XX əsrdə yaranmış demokratik sistemləri deyil, həm də o sistemləri əks etdirir ki, onlar bir sıra əlamətlərə görə demokratik adlana bilər, lakin orada əhalinin böyük bir hissəsi seçki hüququndan və ya ölkənin siyasi həyatında hər hansı bir formada iştirak etmək hüququndan məhrum edilmişdir.

XX əsrin başlanğıcından öncə az qala bütün dünyada istər nəzəriyyədə istərsə də praktikada şəxsiz üstünlük qeyri-demokratik sistemlərə verilirdi. Demək olar, bu yaxınlara qədər insanların böyük əksəriyyəti (bəzi dövrlərdə isə başdan-başa hamısı) qeyri-demokratik hökumətlərin rəhbərliyi altında idi.

CƏDVƏL 5. *Demokratiya nə üçün lazımdır?*

Demokratiyanın üstün cəhətlərinə aiddir:

1. Tiraniyadan qurtulma.
2. Əsas hüquq və azadlıqlara riayət etmə.

3. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ.
4. Öz müqəddəratını təyin etmə.
5. Mənəvi muxtariyyət.
6. Şəxsiyyətin inkişaf etmə imkanları.
7. Şəxsiyyətin təməl mənafeələrinin qorunması.
8. Siyasi bərabərlik.

Bunlardan əlavə, müasir demokratiyalar nəzərdə tutur:

9. Sülhə can atma.
10. Firavan yaşama.

Qeyri-demokratik rejimlərin başçıları öz idarəetmə üsullarına haqq qazandırmaq məqsədilə köhnə, lakin "canibərk" bir dəlili ortaya ataraq iddia edirdilər ki, xalqın böyük əksəriyyəti yetərincə səriştəli deyil ki, dövlətin idarə olunmasında iştirak edə bilsin; yaxşı olar ki, xalq hakimiyyətdən kənara çəkilib, bu çətin işi daha müdrik olanların – hansısa bir qrupun və ya fərdin öhdəsinə buraxsın. Lakin praktikada bu cür, guya əğlabatan izahın heç vaxt köməyi olmurdu və bu dəlil işə yaramadıqda, məcburiyyətə əl atılırdı. İnsanların çoxu heç vaxt istəməyib ki, özlərini başçı elan etmiş adamlar tərəfindən idarə olunsun – onlara hakimiyyəti zor gücünə qəbul etdirirdilər. Təəssüf ki, bu cür təsəvvür və praktika indi də yaşamaqda davam edir. Kim idarə etməlidir – "bir şəxs, dar dairədə bir neçə şəxs, ya çoxları"? Bu sualı bu gün də tez-tez eşitmək olur.

Yaxşı, bəs tarixdən xəbəri olan bizlər nə üçün inanmalıyıq ki, demokratik idarəetmə üsulu hər hansı qeyri-demokratik alternativdən yaxşıdır? Çalışaram izah edim.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, hər hansı bir mümkün alternativlə müqayisədə demokratiyanın azı on üstünlüyü var (bax: cədvəl 5).

1. Demokratiya qəddar və əxlaqsız tiranların hökmranlığına yol vermir.

Avtoritar idarəetmədən necə qaçmaq problemi siyasətdə ən başlıca məsələlərdən biri kimi qalmaqdadır. Ən yeni tarix də daxil olmaqla, bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində elə hökmdarlar yaxud elə dövlət başçıları olub ki, onlar allahlıq iddiası, qeyri-normal ehtiyatkarlıq, hərislik, qərəzkarlıq hissinə qapılıb, ideoloji, milliyyətçi, dini fanatizmin təsirinə düşüb yaxud özünün guya fitri hökmranlıq və hüququna inanıb, yaxud hansısa xəstəhal şiltaqlıq, qeyri-iradi ehtiras, "ovqatın" təsiri altında dövlətin bütün nəhəng gücünü işə salırdılar ki, məcburiyyət və zorakılıq vasitəsilə öz şəxsi məqsədlərinə yetsinlər. Tiraniya qurbanlarının miqyası yalnız epidemiya, kütləvi aclıq və müharibə qurbanlarının sayı ilə müqayisə oluna bilər.

XX yüzillikdən bir neçə misal. Sovet İttifaqında İosif Stalinin hakimiyyəti dövründə siyasi motivlərə görə milyonlarla insan həbsxanalara salınmışdı, bunların bir hissəsi yalnız bir səbəbə – Stalinin gözüne hər yerdə sui-qəsd göründüyünə görə həbs edilmiş və ya güllələnmişdi. Təxminən 20 milyon insan həbs düşərgələrində həlak olmuş, siyasi ittihamlar üzrə edam edilmiş, 30-cu illərdə Stalinin zorla kolxoz sistemini qəbul etdirdiyi dövrdə tüğyan edən aclıqdan qırılmışdı. Ölüm düşərgələ-

rində daha 20 milyon adam sağ qala bilmişdi, lakin onlar cəhənnəm əzablarından keçməli olmuşdular. (1)

Başqa bir misal nasist Almaniyasında Adolf Hitlerin diktaturasına aiddir. Onun başladığı İkinci dünya müharibəsində həlak olmuş on milyonlarla insan qurbanından əlavə, o, həbs düşərgələrində 6 milyon yəhudinin məhvini, habelə öz rejiminin saysız-hesabsız düşmənlərinin, polyakların, qaraçıların, homoseksualistlərin, tamamilə kökünü kəsmək niyyətində olduğu digər sosial və etnik qrupların qırğına görə məsuliyyət daşıyır.

Kambocada Pol Potun despot hakimiyyəti dövründə (1975-1979) “qırmızı khmerlər” ölkə əhalisinin dördü birini məhv etmişdilər – bu, öz xalqına qarşı əsl soyqırımı idi. Pol Pot cəmiyyətin savadlı təbəqəsindən o qədər qorxurdu ki, onların nümayəndələrinin, demək olar, kökünü kəsmişdi; gözdə çeşməyin olması və ya əldə qabarın olmaması ölüm hökmünə bərabər idi.

Təbii ki, xalq hakimiyyəti də ciddi qüsurlardan azad deyildi. Digər başqa hökumətlər kimi “xalq hökumətləri” də öz dövlətlərinin hüduqlarından kənarda yaşayan vətəndaşları, ölkə daxilində xüsusi statusu olan əcnəbilər, müstəmləkələrin sakinləri və s. barəsində ədalətsiz və qəddarlıqla hərəkət edirdilər. Bu mənada “xalq hökumətləri”, bəzi hallarda hətta daha humanist hərəkət edən qeyri-demokratik dövlətlərdən heç də geri qalmırdı. Bir sıra hallarda (məsələn, Hindistanda olduğu kimi) müstəmləkə hakimiyyəti özü də bilmədən və ya şüurlu surətdə demokratik əqidə və təsisatların yaradılmasına və tətbiqinə kömək edirdi.

Bununla belə, biz demokratik ölkələrdə imkansızlar və cəmiyyətin qəbul etmədiyi insanlar barədə yol verilən ədalətsizliklərə göz yuma bilmərik, çünki bununla demokratik rejimlər əxlaqın təməl prinsipi ilə ziddiyyətə girmiş olurlar, elə bir prinsipə ki, sonrakı fəsildə görəcəyimiz kimi demokratik dövlətin bütün vətəndaşları arasında siyasi bərabərliyin bərqərar olmasına kömək edir. Bu ziddiyyətdən yeganə çıxış yolu bütün dünyada səmərəli fəaliyyət göstərə biləcək insan hüquqları üzrə kodəksin yaradılmasıdır. Fəqət, bu problemin önəmi və onun həlli məsələsi mövzumuzun hüduqları kənarındadır.

“Xalq hökumətlərinin”, ölkənin yurisdiksiyasında olan və onun qanunlarına tabe olmağa borclu olan, lakin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququndan məhrum edilmiş insanlara vurduğu ziyan demokratik ideya və prinsiplərə meydan oxumaq deməkdir. Burada insanlar idarə etmirlər, onları idarə edirlər. Xoşbəxtlikdən bu problemin həlli nə qədər çətin görünsə də, üzdədir: demokratik hüquqlar idarəetmə prosesindən kənarlaşdırılmış sosial qrupların üzvlərinə də şamil edilməlidir. Bu problem XIX yüzillikdə də, XX yüzilliyin başlanğıcında da uğurla həll edilirdi, o zamanlar əvvəlki senzlər və məhdudiyyətlər götürülmüş, ümumi seçki hüququ isə demokratik idarəetmənin normasına çevrilmişdi (2).

– Bağışlayın, deyə oxucu sözüümüzü kəsəcək, – məgər demokratiya seçki hüququna malik olan, lakin səsvermə zamanı azlıqda qalan vətəndaşların mənafeələrini məhdudlaşdırmırmı? Məgər əksəriyyətin iradəsi onların iradəsini əzmirmi?! Əgər bu, “əksəriyyətin tiraniyası” deyilsə, bəs nədir?

Bu suala sadə cavab vermək istərdik, lakin təəssüf ki, bu məsələ göründüyündən xeyli qəlizdir. Qəlizlik də ondan yaranır ki, dövlətin yeritdiyi istənilən siyasət, o cümlədən qanunverici siyasət istər demokratik əksəriyyət, istər oliqarx azlıq, istərsə

də bilikli diktator tərəfindən bəyənilib-bəyənilməməsindən asılı olmayaraq hökmən kiməsə ziyan vurur. Məsələ onda deyil ki, hökumət öz qanunlarını elə işləyib hazırlamalıdır ki, bu qanunların heç biri vətəndaşlardan heç birinin mənafelərini məhdudlaşdırmınsın. Hətta ən demokratik hökumət də bu cür vəzifəni öz üzərinə götürə bilməz, bu heç mümkün də deyil. Burada məsələ başqa müstəvidədir: vətəndaşların əsas hüquq və mənafelərinə kim daha az ziyan vura bilər, demokratik yaxud qeyri-demokratik rejim? Demokratik quruluş ən azı bir səbəbdən – hakimiyyətdən sui-istifadə etməyə meyilli avtokratlar hakimiyyətinə yol verməməsi səbəbindən mövcud tələblərə hər hansı qeyri-demokratik alternativdən daha çox dərəcədə cavab verir.

Lakin demokratik dövlətlərin vətəndaşları yaşadıkları quruluşun qeyri-demokratik rejimlərlə müqayisədə az qəddar olmasına görə arxayındılığa qapılmamalıdır. Biz özümüzdə baş vermiş hər hansı bir cinayətə “qonşuluqda” daha ağır cinayətin törədilməsi səbəbinə görə haqq qazandıra bilmərik. Ədalətsizlik və qanunsuzluq hətta (çoxluq tərəfindən idarə olunan) demokratik ölkədə və bütün demokratik prosedurlara əməl etməklə törədildikdə də ədalətsizlik və qanunsuzluq olaraq qalır. Çoxluğun güclü olması hələ onun haqlı olması demək deyil (3).

Bununla belə, demokratiyanın qeyri-demokratik rejimlə müqayisədə daha ədalətli olması və insanın təməl maraqlarına daha böyük hörmətlə yanaşması haqqında fikrin başqa əsasları da var.

2. Demokratiya vətəndaşlara qeyri-demokratik quruluşun vermədiyi və heç vaxt verə bilməyəcəyi əsas hüquq və azadlıqları verir.

Demokratiya – yalnız dövləti idarə etmək üsulu deyil. O, həm də hüquqlar sistemidir, belə ki, hüquqlar demokratik siyasi institutların ayrılmaz hissəsidir. Hüquq və azadlıqlar elə bir “kərpiclərdir ki, onlardan demokratik idarəetmə prosesi “yapılır”.

Əvvəlki fəsildə sadalanan demokratiya meyarlarını yada salaq. Gün kimi aydındır ki, bu normaların həyata keçirilməsi üçün siyasi sistem, zərurət yarandıqca, öz vətəndaşlarının müəyyən hüquqlarını təmin etməlidir. Yaxud məsələn, *dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak meyarını götürək*: vətəndaşların həmin bu iştirak etmə hüququnu, habelə siyasi məsələlər üzrə öz baxışlarını bəyan etmək hüququnu, eləcə də öz həmvətəndaşlarının rəyini dinləmək və onlarla birgə bu məsələləri müzakirə etmək imkanını nəzərdə tutmurmu?

Yaxud, *bərabər seçki hüququ* meyarı: “vətəndaşlar öz iradəsini sərbəst ifadə etmək və səslərin düzgün hesablanması hüququna malik olmalıdır” ideyasını ehtiva etmir-mi? Bu, digər demokratik normalara da aiddir: görünür, vətəndaşların *alternativ variantları nəzərdən keçirməklə iştirak etmə hüququ* olmalıdır. Yəni onların özləri həll edə bilməlidirlər ki, hansı məsələləri və hansı qaydada müzakirə edəcəklər.

Qeyri-demokratik sistem mahiyyətcə öz vətəndaşlarına (yaxud öz təbəələrinə) bu cür geniş siyasi hüquqlar vermir. Öz vətəndaşlarını bu cür hüquqlarla təmin etməyə qabil olan istənilən siyasi sistem, yenə də mahiyyətcə demokratik sistem sayılır.

Lakin bu iki sistem arasındakı fərqi yalnız bayağı definisiyaların köməyiylə göstərmək düzgün olmazdı, bu fərqlərin kökü daha dərinədir. Demokratiyanın tələblərinə cavab vermək üçün ona mənsub hüquqlar vətəndaşlar üçün gerçəkdə müm-

kün olmalıdır. Hüquqları kağız üzərində əks etdirmək, onları qanun qüvvəsinə mindirmək və hətta konstitusiyaya yazmaq kifayət deyil – bu hüquqlar gündəlik həyatda əməli surətdə tətbiq edilməli və vətəndaşlar üçün mümkün olmalıdır, əks halda siyasi sistem, mövcud ölkənin liderlərinin bu barədə nə deməsindən asılı olmayaraq demokratik sayıla bilməz, bu halda demokratik atributlar da mövcud rejimin qeyri-demokratik mahiyyətini gizlədən pərdəyə çevrilir.

Demokratik ideyaların cazibəsi o qədər böyükdür ki, XX yüzillikdə istibdad rejimləri çox vaxt “demokratiya” və “seçkilərin” köməyi ilə pərdələnilər. Təsəvvür edək ki, bu cür ölkələrin birində demokratiyaya xas olan bütün hüquqlar onun vətəndaşları üçün də mümkün olub. Bu o deməkdir ki, həmin ölkədə əsrimizin ikinci yarısında tez-tez rast gəlinən hadisə – demokratiyaya keçid baş tutub. Lakin mənə etiraz edib deyə bilərsiniz ki, məsələn söz azadlığı yalnız bir səbəbə – “demokratiya” anlayışının tərkib hissəsi olduğuna görə öz-özünə yarana bilməz. Deyə bilərsiniz ki, bu barədə daha köklü səbəb və şərtlər olmalıdır. Əlbəttə, bu mənada haqlısınız. Demokratiyanın inkişafı üçün müvafiq təsisatlar – başlıca demokratik hüquqların və imkanların müdafiəsi naminə yaradılmış institutlar böyük önəm daşıyır, bunlar təkcə nəzəri deyil, həm də real şərt və şərait kimi vacibdir, çünki bunsuz demokratiya var ola bilməz.

Lakin yenə soruşa bilərsiniz: hətta bu halda da bütün bunlar mücərrəd fərziyyələr, nəzəriyyəçi filosofların söz oyunu deyilmi? Deyə bilərsiniz: axı kim inanar ki, yalnız hansısa təsisatların köməyi ilə demokratiya yaratmaq və onu müdafiə etmək mümkündür? Və yenə siz öz fikrinizdə haqlı olarsınız. Kitabın IV fəslində biz demokratiyanın duruş gətirib möhkəmlənə biləcəyi şərtləri və şəraiti ətraflı nəzərdən keçirməyə çalışacağıq. Bu şərtlərdən biri də sırasıyla vətəndaşlar və siyasi liderlərin arasında demokratik ideyaların, o cümlədən “hüquqlar və imkanlar olmasa demokratiya da olmaz” əqidəsinin kifayət qədər geniş yayıla bilməsi faktorudur.

Xoşbəxtlikdən bu hüquq və imkanların zəruriliyini adi vətəndaşlar da, onların liderləri də lazımınca aydın görür və dərk edirlər. XVIII yüzilliyin sonlarında “orta amerikalıya” tamamilə aydın idi ki, demokratik respublika fikir və söz azadlığı olmadan var ola bilməz. Buna görə, 1800-cü ildə ABŞ prezidenti seçilmiş Tomas Ceffersonun həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri də bu oldu ki, o, “sələfi” Con Adamsın prezidentliyi dövründə qəbul edilən və söz azadlığını məhdudlaşdıran “Qiyama təhrik etmə haqqında” bədnam qanunu ləğv etdi. Bu qanunu ləğv edərkən, Cefferson təkcə öz şəxsi əqidəsinə uyğun deyil, həm də görünür, həmin dövrdə Amerikanın sırasıyla vətəndaşlarının çoxunun tərəfdar çıxdığı baxışlara uyğun olaraq hərəkət edirdi.

Vətəndaşlar başa düşmədikdə ki, demokratiya bir sıra əsas hüquqlara riayət olunmasını tələb edir və ya onlar bu hüquqların müdafiəsinə xidmət edən siyasi, inzibati və hüquqi təsisatları dəstəkləmədikdə demokratiya təhlükədə qalmış olur.

Xoşbəxtlikdən bu təhlükə demokratik sistemin üçüncü bir üstünlüyü ilə müəyyən qədər azaldılır.

3. Demokratiya vətəndaşlara digər hər hansı bir siyasi sistemin verə biləcəyindən daha geniş dairədə şəxsi azadlıqlar verir.

“Demokratik” adlanmağa iddia edən dövlətdə bütün digər hüquqlar, azadlıqlar və imkanlardan əlavə, vətəndaşlar daha geniş dairədə azadlıqlardan istifadə etməlidirlər. Demokratiyanın lazımlığına olan inam digər əqidələrdən kənarda var ola bilməz. Çoxları üçün bu, bütöv bir əqidə toplumunun tərkib hissəsidir və bunların arasında fikir və söz azadlığının ayrılıqda da cəlbədicisi olmasına inam vardır. Dəyərlər və ləyaqətlər dünyasında demokratiya fəxri yer tutur. Lakin bu müstəsna nemət deyil. Demokratik prosesə xas olan digər hüquqlar kimi, fikir və söz azadlığının ona görə öz müstəqil dəyəri var ki, onun sayəsində *mənəvi muxtariyyət, əxlaqi dəyərlərin azadlığı və ləyaqətlə yaşamaq imkanı* təmin edilir.

Bundan əlavə, əgər vətəndaşlar bu idealları və onların praktiki təcəssümünü möhkəmləndirən mədəniyyəti yaradıb inkişaf etdirə bilməsəydilər, demokratiya mövcud ola bilməzdi. *Demokratik idarəetmə sistemi və onu möhkəmləndirən demokratik mədəniyyət* qarşılıqlı mürəkkəb əlaqədədir ki, bunu biz 12-ci fəsildə ətraflı nəzərdən keçirəcəyik. Hələlikse belə bir müddəə ilə kifayətlənək: demokratik mədəniyyət şübhəsiz ki, başlıca yeri *şəxsi azadlıq* üçün ayırır və bununla da əlavə hüquq və azadlıqlara dəstək vermiş olur.

Qədim dövrün dövlət xadimi Periklin e.ə. 431-ci ildə Afina demokratiyası haqqında dediyi sözlər eyni dərəcədə müasir demokratiyaya aid edilə bilər: “Bizim bu siyasi sistemdə istifadə etdiyimiz azadlıqlar gündəlik həyatımızı da əhatə edir” (4).

Yeri gəlmişkən, demokratik dövlətin istənilən qeyri-demokratik quruluşla müqayisədə daha geniş dairədə azadlıqlar verməsi haqqında fikir yəqin o kəslərin etirazına səbəb olacaq ki, onlar dövlətin tamamilə ləğv olunacağı təqdirdə insanın daha böyük azadlıq əldə edəcəyinə (bu, anarxizmin əsas postulatıdır) inanır (5). Lakin biz elə bir dünyanı təsəvvür etsək ki, orada dövlətlər yoxdur, lakin eyni zamanda hər bir insan digər insanların təməl hüquqlarına hörmətlə yanaşır və orada kollektiv qərarlar tələb edən bütün problemlər tam razılıq şəraitində dinclik və yekdilliklə həll edilir, o zaman görərik ki, bu, qətiyyətlə mümkün deyildir. Bu halda, şəxsiyyət barədə başqa bir şəxs, qrup, təşkilat tərəfindən, o cümlədən başqalarını öz əməyinin bəhrəsindən məhrum etməyə, zəifləri kölə asılılığına salmağa, başqalarına öz iradə və hakimiyyətlərini sırmağa çalışan, yəni onların ağıllığını möhkəmlətməyə xidmət edə biləcək zorakı dövlət yaratmaq niyyətində olan kəslər tərəfindən həyata keçirilən zorakılıq ehtimalı hədsiz dərəcədə artacaqdır. Əgər dövlət təsisatlarının aradan götürülməsi qaçılmaz hərcmərclik və xaos, yəni “anarxiya” adlandırdığımız duruma gətirib çıxaracaqsa, onda “yaxşı”, yəni düzgün təşkil edilmiş dövlət bir çox cəhətdən anarxiya yolu ilə gedən “pis” dövlətdən heç şübhəsiz üstündür.

Əgər biz anarxiyanı rədd edirik və dövlətin gərəkliyini etiraf edirikse, onda demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət öz vətəndaşlarına istənilən digər dövlətdən daha geniş dairədə hüquq və azadlıqlar verəcəkdir.

4. Demokratiya insanlara öz təməl mənafeələrini müdafiə etməyə imkan yaradır.

Bütün insanlar və ya təqribən bütün insanlar oxşar istəklər ifadə edirlər: hər bir insan istəyir ki, yaxşı yaşasın, evi, kifayət qədər qidası, ailəsi, dostları, ürəyinə yatan işi, istirahəti, əyləncələri, sağlamlığı olsun, hamı tərəfindən hörmət görsün və s. Lakin sizin şəxsi tələbatlarınızın “strukturu” digər fərdinkindən fərqli ola bilər. Bir çox insanlar kimi siz də istərdiniz ki, arzularınızın təmin edilməsinin asılı olduğu

faktorlara təsir etmək imkanınız olsun; bu cür imkanın olması isə azad seçim əldə etmək, həyatını öz məqsəd və niyyətlərinə, zövqünə və meylinə, rəhbər tutduğun dəyərlərə və ideallara, tapındığın əqidəyə və s. uyğun qura bilmək imkanı deməkdir. Demokratiya bu *azad seçim hüququnu* indiyədək mövcud olmuş siyasi sistemlərin hər hansı birindən daha yaxşı qoruyur. Bunu hamıdan inandırıcı şəkildə Con Stüart Mill ifadə etmişdir. O yazır:

“...Hər şeyi əhatə edən həqiqəti də, insanların qarşılıqlı münasibətlərinə aid amillərin özülündə duran ümumi ilkin şərtləri də özündə birləşdirən prinsip ondan ibarətdir ki, hər bir şəxsin hüquq və mənafeələrinə yalnız o halda hörmət edilir ki, bu şəxs adəti üzrə həmin hüquq və mənafeələri müdafiə etməyi bacarsın və buna həvəs göstərsin... İnsan onu hədələyən pisləkdən özünü yalnız o dərəcədə təhlükəsizlikdə hiss edə bilər ki, özünü nə dərəcədə müdafiə etməyə qabildir və bu qabiliyyəti nə dərəcədə həyata keçirmək zorundadır”.

Mill daha sonra yazır:

“Biz öz hüquq və mənafeələrimizi hökumətin və ya hökumətə təsir edən və onun fəaliyyətini istiqamətləndirən kəslərin özbaşınalığından yalnız o halda müdafiə edə bilərik ki, bu hökumətin fəaliyyətini tam idarə etmiş olaq. Mill belə nəticəyə gəlir ki, “...bütün vətəndaşların ali dövlət hakimiyyəti sistemində iştirak etməsinə imkan verilməsindən gözəl heç nə ola bilməz”. Məhz bu, demokratik idarəetmə deməkdir (6).

Mill tamamilə haqlıdır. Hətta demokratik dövlət elektoratına daxil olsaydınız da, tam arxayın ola bilməzdiniz ki, mənafeələriniz lazımınca müdafiə ediləcək, lakin əksinə, siz elektorata daxil olmasanız, şübhə etməyə bilərsiniz: sizin mənafeənizə məhəl qoyan olmayacaq, onu ciddi surətdə pozacaq, ya da açıq-aşkar tapdalayacaqlar. Belə bir halda, seçmək hüququ ilə bu hüququn olmaması arasında seçim etmək lazım gəlmir!

Demokratiya daha bir aspektdə azadlıqla xüsusi tərzdə əlaqədədir.

5. Yalnız demokratiya şəxsiyyətə öz müqəddəratını təyin etmə azadlığını, yəni şəxsiyyətin özü üçün seçdiyi qanunlar üzrə yaşamaq imkanını həyata keçirmək üçün maksimum şərait yaradır.

Normal insan yalnız başqa insanlarla hansısa münasibətlər qurmaqla həyatdan zövq duya bilər. Lakin o, bu münasibətlərin əvəzini onunla ödəməli olur ki, həmişə istədiyini edə bilmir. Biz yaşa dolduqca bir başlıca həyat həqiqətini dərk edirik: bizim istəklərimiz bəzən başqalarının istəkləri ilə ziddiyyətə girir. Biz bunu da anlayırıq ki, mənsub olmaq istədiyimiz birlikdə (və ya birliklər qrupunda) müəyyən norma və qaydalar işləyir və biz *birliyin üzvü kimi bu normalara tabe olmağa məcburuq*. Deməli, əgər siz öz istəklərinizi zorla qəbul etdirə bilmirsinizsə, onda başqa insanlarla aranızda olan ziddiyyəti dinc yolla həll etməyə, yəni onlarla razılığa gəlməyə çalışmalısınız.

Burada, nəzəriyyədə də, praktikada da çoxdan mübahisə doğuran bir məsələ meydana çıxır. Mənsub olduğunuz qrupun sizi yerinə yetirməyə məcbur etdiyi qaydaları siz özünüz necə seçə bilərsiniz? Müstəsna gücü və qüdrəti olan dövlətin sizi öz qanunlarına məcburən tabe etdirməyə qabil olması nəticəsində bu məsələ mövcud dövlətin vətəndaşı (təbəəsi) kimi sizin üçün xüsusilə vacibdir. Riayət olunmasını dövlətin təmin etməli olduğu qanunların seçimində siz necə azad ola bilərsiniz və eyni zamanda bu qanunlara *təbə olmaqda* siz necə *azad olmağa* bilərsiniz?

Siz və həmvətəndaşlarınız həmişə razılığa gəlsəydiniz, o zaman məsələnin həlli də asan olardı: siz hamınız və həmişə yekdilliklə qanunlara tabe olardınız. Və bu halda, bir növ sizin vəzifələrinizi yadınıza salmağa xidmət edən qanunlara ehtiyac qalmazdı və qaydalara tabe olmaqla siz bir növ özünüz özünüza tabe olardınız. İlk baxışda elə görünə bilər ki, bütün problemlər həll edilib və sizinlə həmvətəndaşlarınız arasında yaranmış tam harmoniya anarxistlərin ən ülvü arzusunun həyata keçməsinə gətirib çıxarıb.

Amma əfsuslar! Təcrübə göstərir ki, insanlar toplumunda hər cür məcburiyyətdən azad, həqiqi və uzunmüddətli yekdillik nadir hallarda olur, tam və möhkəm konsensus isə əlçatmaz hədəfdir. Bax, buna görə sözügedən məsələ əvvəllərdəki kimi aktual olaraq qalır.

Lakin əgər sağlam məntiq deyirsə ki, bəşər nəslinin bütün nümayəndələri ilə tam harmoniya şəraitində yaşamaq qeyri-mümkündür, onda bunun əvəzinə biz birliyin daxilində ağıllı qanun və qaydalar haqqında qərarlar qəbul edilməsi prosesini təşkil etməyə çalışa bilərik.

- Bu proses nəzərdə tutacaq ki, qanunları qəbul etməzdən öncə sizin həmvətəndaşlarınızın bu barədə öz fikrini söyləmək imkanı olsun.
- Sizə əlverişli şərait halında hamını razı salan qanunların işlənilib hazırlanmasına kömək edə biləcək müzakirələr, danışıqlar aparmaq, kompromislər axtarmaq, düşünüb-daşınmaq imkanı veriləcəkdir.
- Yekdillik əldə edilmədiyi təqdirdə (buna güman daha çoxdur) ən çox tərəfdarı olan qanun qəbul ediləcəkdir.

Bu meyarlar əvvəlki fəsildə təsvir edilmiş ideal demokratik prosesin ünsürləridir. Doğrudur, bu proses təminat verə bilməz ki, onun bütün iştirakçıları öz seçdikləri qanunlar əsasında yaşayacaqlar, bununla belə o, öz müqəddəratını təyin etmək imkanlarını maksimum mümkün olan həddə qədər genişləndirir. Siz azlıqda qalsanız belə və sizin rəyinizi başqa rəylər üstələmiş olsa belə, yenə də bu proses mövcud olan hər hansı bir prosesdən ədalətli olacaqdır. Belə ki, bu hüdudlarda siz, demokratik normaları seçməklə, öz sərbəst iradənizi həyata keçirmək imkanı qazana biləcəksiniz.

6. Yalnız demokratik idarə üsulu mənəvi məsuliyyət üçün geniş imkanlar açır.

“Mənəvi məsuliyyət daşımaq” dedikdə, biz nəyi nəzərdə tuturuq? Məncə, bu o deməkdir ki, siz öz əxlaq prinsiplərinizi, yalnız bütün variantları və onun nəticələrini fikirləşib, müzakirə edib hərtərəfli və səylə öyrəndikdən sonra formalaşdırır və onun əsasında qərar qəbul edirsiniz. Sizin üçün mənən məsul olmaq – özü-özünü idarə etmək, yəni bu cür əxlaqi əhəmiyyətli qərarlar sayəsində öz qərarını verə bilmək deməkdir. Bu, mənəvi tələblərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Qeyri-demokratik rejimdə isə öz seçdiyiniz qanunlar əsasında yaşamaq imkanınız məhduddur və buna görə mənəvi məsuliyyətinizin diapazonu məhdudlaşmış olur. Axı qəbul edilməsi sizdən asılı olmayan qərarlara görə necə məsuliyyət daşıya bilərsiniz? Bir halda ki, hökumət məmurlarının fəaliyyətinə təsir etmək imkanınız yoxdursa, buna görə necə cavabdeh ola bilərsiniz?

Yox, əgər siz kollektiv şəkildə qəbul edilmiş qərarlara tabesinizsə (yəqin sizin üçün bu belə də olur) və əgər demokratik proses sizin öz seçdiyiniz qanunlar əsasında yaşamaq imkanınızı qeyri-demokratik rejimlərdə əlçatmaz olan hüdudlara qədər genişləndirirsə, bu eyni zamanda sizə mənən cavabdeh şəxs kimi hərəkət etmək imkanı verir.

7. Demokratiya şəxsiyyətin inkişafı üçün başqa hər hansı alternativdən daha əlverişli şərait yaradır.

Bu, çox cəsarətli və yəqin ki, digərlərindən ziddiyyətli müddəadır. Özünüz də görə bilərsiniz ki, o, empirik xarakter daşıyır və faktlara əsaslanır. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu tezis ədalətliliyini yoxlamaq üçün demokratik və qeyri-demokratik cəmiyyətlərdə yaşayan “şəxsiyyətin inkişaf” dərəcəsini müəyyən və müqayisə etməyə imkan verən metodu axtarıb tapaq. Lakin bu olduqca çətin işdir. Bu tezisi yalnız çoxsaylı faktların köməyi ilə sübuta yetirmək mümkün olduğu üçün biz onu inandırıcı, lakin sübuta yetirilməmiş bir şey kimi nəzərdən keçirmək məcburiyyətindəyik.

Düşünürəm ki, hər bir kəsin faydalı və ya ziyanlı hesab etdiyi insani keyfiyyətlər haqqında öz təsəvvürü var: birinciləri inkişaf etdirmək, ikinciləri isə aradan qaldırmaq gərəkdir. Birincilər sırasında çoxumuz düzlük, təmizlik, alicənablıq, mərdlik, cəsarət, sevmək bacarığı kimi keyfiyyətləri göstərə bilərik. Eyni zamanda, çoxumuz belə hesab edirik ki, yetkin insan, yəni öz şəxsiyyətinin tam inkişaf həddinə çatmış insan gərək:

- özü öz qayğısına qalmağı bacarsın;
- elə hərəkət etsin ki, başqalarından kömək ummadan öz mənafeələrini müdafiə edə bilsin;
- ən səmərəli yolları arayıb seçmək və hər bir əməlin mümkün nəticələrini ölçüb-biçməklə öz hərəkətlərinə görə özünə hesabat versin;
- həm öz şəxsi hüquq və vəzifələrini, həm də başqa insanların hüquq və vəzifələrini daim nəzərdə tutsun;
- rastlaşdıqları problemləri başqa insanlarla birgə açıq və sərbəst şəkildə müzakirə etməyi bacarsın.

İnsan fitrətən bu keyfiyyətləri inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Onun bu qabiliyyətləri tam dərəcədə inkişaf etdirə bilməsi isə bir sıra hallardan, o cümlədən, daxilində yaşadığı siyasi sistemin təbiətindən asılıdır. Yuxarıda sadaladığım keyfiyyətlərin daha dolğun inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraiti yalnız demokratiya təmin edə bilər. Bütün qalan rejimlər insanın istənilən fəaliyyətini, o cümlədən, onun öz mənafeələrini müdafiə etmək, başqalarının mənafeələrini nəzərə almaq, mühüm qərarlara görə öz üzərinə məsuliyyət götürmək və bu qərarların ən məqbul variantlarını başqa insanlarla sərbəst müzakirədə arayıb tapmaq üçün imkanları daraldır. Demokratik quruluş insanın bu xüsusiyyətlərini inkişaf etdirə bilməsi üçün kifayət qədərində olmasa da, zəruri şərait yaradır.

8. Yalnız demokratik idarəetmə siyasi bərabərliyin nisbətən yüksək səviyyəsini təmin etməyə qabildir.

Demokratiyanın üstünlüyünün başlıca səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, bu quruluş zamanı vətəndaşların siyasi bərabərliyi digər siyasi sistemlərdə olduğundan daha dolğun təzahür edir. Biz hüquq bərabərliyinə nə üçün bu cür böyük əhəmiyyət veririk? Sualın cavabı çox da aydın olmadığından, mən növbəti iki fəsildə izah edəcəyəm ki, nə üçün hüquq bərabərliyi bu qədər vacib və lazımlıdır; nə üçün o, çoxlarının məqbul hesab etdiyi bir neçə mühüm müddəanın zəruri şərtidir. Mən həmçinin göstərmək istəyirəm ki, əgər biz siyasi bərabərliyi tanımış olsaq, o zaman 4-cü cədvələ daha birini, demokratiyanın beşinci meyarını əlavə etməliyik.

Bu yerə qədər nəzərdən keçirdiyimiz demokratiyanın üstünlükləri əsasən keçmiş və gələcək dövrlərə aid idi. Lakin 2-ci fəsildən göründüyü kimi demokratik sistemin bizə yaxşı məlum olan siyasi institutları yalnız son bir neçə yüz ildə yaranmışdır, yaş senzi ilə məhdudlaşdırılan ümumi seçki hüququ isə XX əsrdə mümkün olmuşdur. Bu müasir nümayəndəli sistemlərin isə bütün əvvəlki demokratiyalar və respublikalarla müqayisədə iki əlavə üstünlüyü vardır.

9. Müasir nümayəndəli demokratiyalar bir-birləri ilə müharibə etmirlər.

Demokratik quruluşun bu xüsusi üstünlüyünü uzun dövr ərzində görmək mümkün olmayıb. Yalnız XX əsrin son on ilində bu amil qəfil və sarsıdıcı şəkildə üzə çıxıb. 1945-1989-cu illər arasındakı dövrdə 34 beynəlxalq silahlı münaqişə baş verib və bunlardan bircəciyi də demokratik ölkələr arasında olmayıb. Bundan əlavə, "onların heç birində müharibəyə hazırlıq və müharibənin gözlənməsi müşahidə edilməyib" (7). Bu fikir əvvəlki dövrə də aid edilə bilər: XIX yüzilliyin ikinci yarısında nümayəndələr məclisi və digər demokratik institutları olan (məsələn, yaşlı kişi əhalisinin əksəriyyətinə verilən seçki hüququ institutu) ölkələr öz aralarında müharibə etməyiblər.

Aydın məsələdir ki, demokratik ölkələr də müharibəsiz ötürməyiblər, lakin onlar başqa siyasi quruluşa malik ölkələrlə müharibə aparıblar ki, buna misal olaraq dünya müharibələrini göstərmək olar. Bundan əlavə, müstəmləkələrin fəth edilmiş əhalisi üzərində hakimiyyət hərbi gücün köməyi ilə saxlanıb. Demokratik ölkələr başqa dövlətlərin siyasi həyatına müdaxilə edərkən, onların hökumətlərini zəiflətməyə və ya müxalifətin köməyi ilə onları hakimiyyətdən zorakı yolla kənarlaşdırmağa çalışıblar. XX əsrin 80-ci illərinə qədər, məsələn, ABŞ Latın Amerikasına ölkələrindəki çoxsaylı hərbi xuntalara ölkənin qanuni hökumətini devirməkdə həlledici kömək göstərüb.

Bu belədir, lakin bu halda da maraqlıdır ki, müasir nümayəndəli demokratiyalar bir-birləri ilə müharibə etmirlər. Bunun səbəbləri o qədər də aydın deyil. Ola bilsin ki, beynəlxalq ticarətin yüksək inkişaf səviyyəsi səbəbindən bu dövlətlər müharibə etməkdənsə, bir-birləri ilə müttəfiq münasibətlərində olmağı üstün tuturlar (8). Üstəlik, demokratik ölkələrin vətəndaşları və liderləri kompromis sənətinə yaxşı yiyələniblər. Bundan əlavə, oxşar siyasi quruluşlu dövlətlərin vətəndaşları onlarda qorxu hissi oyatmırlar, onlar bir-birlərinə etibar edir və bir-birlərinin simasında öz oxşarlarını görürlər. Və nəhayət, həm keçmişdə, həm də indi dinc danışıqlar, müqavilələr, ittifaqlar praktikası və qeyri-demokratik dövlətlərə qarşı kollektiv müdafiə sisteminin yaradılması faktorları da qərarların silahlı münaqişələrin gedişində deyil, dinc yolla işlənilib hazırlanması meylini möhkəmləndirir.

Beləliklə, demokratiyanın yayılması sülhün möhkəmləndirilməsinə də kömək edir.

10. Demokratik quruluşlu ölkələr daha firavandırlar.

Hələ 200 il bundan əvvəl siyasi filosoflar arasında belə bir fikir geniş yayılmışdı ki, demokratiya daha çox kasıblara “yaraşır”, bolluq və sərvət isə aristokratiya, oliqarxiya və monarxiyanın fərqləndirici əlamətidir. Lakin XIX-XX əsrlərin təcrübəsi bunun əksini sübut edir. Demokratiya varlanır, qeyri-demokratik rejimli ölkələr isə onlarla müqayisədə bir qayda olaraq kasıb qalırdılar.

Maddi bolluq və cəmiyyətin demokratik quruluşu arasında qarşılıqlı əlaqə XX yüzilliyin ikinci yarısında xüsusilə aşkar şəkildə üzə çıxdı. Bunu qismən nümayəndəli demokratiyalar və bazar iqtisadiyyatı arasındakı elə münasibətlərlə izah etmək olar ki, bu halda:

- dövlət özünü iqtisadiyyatı tənzimləmək işindən, demək olar, tamamilə kənarlaşdırır;
- fəhlələr öz iş yerlərini sərbəst dəyişə bilirlər;
- xüsusi şirkətlər satış bazarının genişləndirilməsi və resurslara qənaət edilməsi uğrunda vicdanla rəqabət aparırlar;
- istehlakçının, öz aralarında rəqabət aparan istehsalçıların təklif etdikləri mallar və xidmətlər sırasından seçim etmək imkanı yaranır.

XX əsrin sonlarında belə bir qanunauyğunluq aşkara çıxdı: bazar iqtisadiyyatını tətbiq edən ölkələrin heç də hamısında demokratik idarəetmə forması bərqərar olmayıb, lakin demokratik idarəetmə formalı ölkələrin hamısında bazar iqtisadiyyatı bərqərar olub.

Son 200 il ərzində bazar iqtisadiyyatı digər iqtisadiyyat formalarının hər hansı birindən qat-qat çox firavanlıq gətirib. Beləliklə, qədim müdrik kəlamı başqa şəkildə ifadə etməklə deməkdə haqlıyıq: bir halda ki, bütün demokratik ölkələr – bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdir, bazar iqtisadiyyatlı ölkələr isə bir qayda olaraq firavan yaşayır, deməli onda müasir demokratik ölkə – varlı ölkədir.

Demokratik quruluşlu ölkələrin qeyri-demokratik sistemlər qarşısında adətən başqa iqtisadi üstünlükləri də olur. İlk növbədə, demokratik ölkələr öz vətəndaşlarının təhsilə olan meylini həvəsləndirir, bilikli zəhmətkeşlər isə elmi-texniki tərəqqiyə və deməli iqtisadi yüksəlişə kömək edir. Bundan əlavə, demokratik ölkələrdə qanunlara daha ciddi riayət olunur, məhkəmələr daha müstəqildir, əmlak hüquqları daha yaxşı qorunur, müqaviləvi öhdəliklər şərtsiz yerinə yetirilir, iqtisadi proseslərə hökumətin və ya özbaşına hərəkət edə biləcək siyasətçilərin müdaxiləsi az inanılısıdır. Və nəhayət, müasir iqtisadiyyatın effektivliyi bir çox cəhətdən informasiya mübadiləsindən asılıdır, demokratik ölkələrə gəldikdə isə, kommunikasiya “sədləri” qat-qat aşağıdır. İnformasiyanı axtarmaq və vermək, informasiya mübadiləsi aparmaq qeyri-demokratik rejimli ölkələrin çoxunda olduğundan asan və xeyli təhlükəsizdir.

Nəticədə, ümumi qaydadan bəzi istisnalara baxmayaraq, müasir demokratik ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının üstünlüklərindən yararlanmaq və iqtisadi artıma nail olmaq üçün daha əlverişli şərait yaradılır.

Qeyd edək ki, müasir demokratik sistem və bazar iqtisadiyyatı arasında olan əlaqə hər ikisinə üstünlük verməsinə baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatı demokratiya üçün xeyli baha başa gəlir, çünki o, əmlak bərabərsizliyi yaradır, bu isə ona gətirib çıxara bilər ki, demokratik ölkənin bütün vətəndaşlarının tam siyasi bərabərliyinin bərqərar olması çətinləşər. Biz bu məsələyə 14-cü fəsildə qayıdacağıq.

DEMOKRATIYANIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ: NƏTİCƏLƏR

Demokratiya da daxil olmaqla, istənilən quruluşa hədsiz yüksək tələblərlə yanaşmaq düzgün deyil. Demokratiya zamanət verə bilməz ki, onun bütün vətəndaşları xoşbəxt, varlı, sağlam, sülhpərvər və qanunsevər olacaqlar. Bu məqsədlərin tam əldə edilməsi istənilən hökumətin, o cümlədən demokratik hökumətin imkanları xaricindədir. Üstəlik, təcrübə göstərir ki, real demokratiya öz ideallarından çox uzaqdır. Demokratik idarəetmə sisteminin öncədəki versiyaları kimi müasir demokratiyanın da xeyli qüsurları var. Bununla yanaşı, biz cəmiyyətin siyasi quruluşunun digər formaları ilə müqayisədə demokratiyanın üstünlüklərini yaddan çıxarmamalıyıq. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1. Demokratiya qəddar və əxlaqsız tiranı hakimiyyətə buraxmamağa kömək edir.
2. Demokratiya öz vətəndaşları üçün qeyri-demokratik sistemlərin vermədiyi və heç vaxt verə bilməyəcəyi hüquq və azadlıqlara zamanət verir.
3. Demokratiya öz vətəndaşları üçün digər istənilən siyasi sistemin verə biləcəyindən daha geniş dairədə şəxsi azadlıqları təmin edir.
4. Demokratiya insanlara öz təməl mənafeələrini müdafiə etmək imkanı verir.
5. Yalnız demokratik hökumət şəxsiyyətə öz müqəddəratını təyin etməsi, yəni onun özünün seçdiyi qanunlar üzrə yaşaması üçün maksimum şərait yaradır.
6. Yalnız demokratik hökumət mənəvi məsuliyyətin üzə çıxması üçün maksimum imkanlar açır.
7. Demokratiya insanın inkişafını digər istənilən sistemdən daha çox həvəsləndirir.
8. Yalnız demokratik hökumət siyasi bərabərliyin nisbətən yüksək səviyyəsini təmin etməyə qabildir.
9. Müasir nümayəndəli demokratiyalar bir-birləri ilə müharibə etmirlər.
10. Demokratik ölkələr qeyri-demokratik ölkələrlə müqayisədə firavanlığa daha çox meyllidir.

Bütün bu üstünlükləri nəzərə almaqla, insanların çoxu üçün demokratiya onun alternativisi olan istənilən siyasi sistemlə müqayisədə daha münasib variantdır.

6-ci FƏSİL.

Siyasi hüquq bərabərliyi nə üçün lazımdır? (I)

ANADANGƏLMƏ BƏRABƏRLİK

Yəqin çoxları belə nəticəyə gələr ki, demokratiyanın əvvəlki fəsildə sadalanan məziyyətləri demokratik idarəetmə formasının istənilən digər mümkün alternativ üsulu üzərindəki üstünlüyünü sübut etmək üçün yetərlidir. Lakin bu zaman gözlənilməz bir sual sizi çaşdırar: dövlətin idarə olunmasında iştirak edən bütün vətəndaşlara bərabər siyasi hüquqlar vermək düzgündürmü? Nə üçün demokratik idarəetmə prosesində iştirak etmək üçün lazım olan hüquqlar hamıya bərabər dərəcədə şamil edilməlidir?

Demokratiyaya inam məsələsi üçün bu vacib olan sualın cavabı çox da aşkar deyil.

HÜQUQ BƏRABƏRLİYİ AŞKAR HƏQİQƏTDİRMİ?

1776-cı ildə ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin yaradıcılarının söylədiyi sözlər bütün dünyada əks-səda qopardı: “Biz belə bir həqiqəti tam aşkar hesab edirik ki, bütün insanlar anadan bərabər doğulur və bu zaman Yaradan onlara müəyyən ayrılmaz hüquqlar bəxş edir ki, bunların sırasında yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtliyə canatma hüququ da vardır”. Bir halda ki, hüquq bərabərliyi aşkar həqiqətdirsə, onda bunun üçün heç bir sübut da tələb olunmur, Bəyannamədə belə sübutlar yoxdur da. Lakin çoxları üçün heç də aşkar həqiqət deyil ki, insanlar – kişilər və qadınlar bərabər hüquqlu yaranıblar. Və əgər bu müddəa aşkar həqiqət xarakteri daşıdırsa, onda biz hansı məntiqə əsasən onu qəbul etməliyik? Əgər sağlam məntiqə uyğun əsaslar yoxdursa, o zaman yalnız həqiqət kimi görünən idarəetmə formasını necə müdafiə edə bilərik?

Tənqidçilər İstiqlaliyyət Bəyannaməsindəki bərabərlik tezisini dönə-dönə tənqid edərək göstəriblər ki, bunlar gəlişi gözəl sözlərdən, boş ritorikadan başqa şey deyil. Onlar deyirlər ki, əgər bu müddədə insanların cəmiyyətdəki faktiki vəziyyəti təsvir edilsə, onda bu, ağ yalandır.

Bu ittihamlara bəzən riyakarlıqda ittiham da əlavə olunur. Və buna misal olaraq göstərilir ki, Bəyannamənin müəllifləri xoşagəlməz bir faktın üstündən sükutla keçməyi üstün tutmuşlar: həmin dövrdə özünü müstəqil elan etmiş yeni dövlətdə vətəndaşların böyük əksəriyyəti Yaradanın özü tərəfindən bəxş edilmiş toxunulmaz və alınmaz hüquqlardan bəhrələnmək imkanından məhrum edilmişdi. O vaxtlar və çox-çox illər sonra da qadınlar, qullar, azad qaradərililər, Amerikanın yerli sakinləri – hindular nəinki siyasi hüquqlardan, eləcə də “yaranışdan insana mənsub olan” və yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtlik amalı üçün böyük önəm daşıyan hüquqlardan məhrum idi. Bəyannamənin əsas müəllifi Tomas Cefferonun özü qul saxlayırdı. Qadınlar bir çox cəhətdən öz ərlərinin mülkiyyəti idi. Eləcə də azad insanların böyük bir hissəsi – bəzi məlumatlara görə təxminən 40 faizi – seçki hüququndan məhrum idi: XIX əsrdə

yeni yaradılmış Amerika ştatlarında səsvermə hüququ müəyyən əmlak senzi ilə məhdudlaşdırılmışdı.

Nə o dövrdə, nə də sonralar qeyri-bərabərlik heç də tək-cə Amerika Birləşmiş Ştatlarına xas əlamət deyildi. Əksinə, 1830-cu ildə fransız yazıçısı Aleksis de Tokvill bu nəticəyə gəlmişdi ki, ABŞ-ın Avropadan başlıca fərqlərindən biri – Amerika vətəndaşları arasında sosial hüquq bərabərliyinin qeyri-adi dərəcədə yüksək olması idi.

1776-cı ildə qeyri-bərabərliyin bir çox formaları yoxa çıxdı, lakin bir çoxu qaldı. Bunları görmək üçün ətrafa nəzər salmaq kifayətdir. Belə ki, qeyri-bərabərlik bəşər nəslinin təbiətinə xas olan ilkin xassələrdən biridir.

Tomas Cefferson insan münasibətlərinin incəliklərinə gözəl bələd idi və belə bir aşkar faktı görməyə bilməzdi ki, bir çox mühüm sahələrdə insan qabiliyyətləri, imkanları, istedadları heç də fitrətən bərabər bölünmür, ilkin fərqlər isə tərbiyənin, məişətin, hadisələrin təsiri altında daha da dərinləşir. İstiqlaliyyət Bəyannaməsini imzalamış həmin o 55 adamın (onlarda hüquqsüнас, tacir, plantator təcrübəsi var idi) insan təbiəti barəsində görüşləri çətin ki, sadələvh olaydı. Fərz etsək ki, onlar real gerçəklikdən yaxşı baş çıxarır və riyakarlığa yol vermirdilər, bəs onda nə üçün israr edirdilər ki, guya bütün insanlar bərabər yaranıblar? Bu xətərli iddianın mənası nə idi?

Qeyri-bərabərliyin yuxarıda sadalanan nümunələrinə baxmayaraq, insanların təməl bərabərliyi ideyası Cefferson üçün, ondan əvvəllər isə bir çox mütəfəkkirlər, o cümlədən ingilis filosofları Tomas Hobbs və Con Lokk (1) üçün böyük önəm daşıyırdı. Sonrakı dövrlərdə dünyanın bir çox işıqlı zəkaları bu və ya digər şəkildə bərabərlik ideyasının dərkinə gəlib çıxırdılar. Başqaları üçünsə bu, sadəcə olaraq fakt idi: məsələn, 1835-ci ildə Aleksis de Tokvill Avropa və Amerikada müşahidə etdiyi – getdikcə artan “şəraitin bərabərliyi”ndən o qədər heyrətlənmişdi ki, bunu “Allah hökmünün bütün xassə və cizgilərinə malik olan ilahi qüvvə” hesab etmişdi: “Bu qüvvə hər şeydən xəbərdardır, sürəklidir və insan müdaxiləsinin istənilən cəhdlərindən daim yayınır, bütün insanlar, eləcə də bütün hadisələr onun inkişafına xidmət edir”. (2)

ANADANGƏLMƏ BƏRABƏRLİK: ƏXLAQİ MÜLAHİZƏ

Bərabərlik və qeyri-bərabərlik sonsuzluğa qədər müxtəlif formalar ala bilər. Biri marafon məsafəsini qət etmək və ya “arı” sözünü səhvsiz yazmaq qabiliyyətinə malikdir, digəri belə bacarıqdan məhrumdur. Lakin fitri qabiliyyətlərin qeyri-bərabərliyi səs vermək, öz fikrini ifadə etmək və ya idarəetmədə iştirak etmək imkanları sahəsindəki qeyri-bərabərlikdən necə də kəskin fərqlənir!

Demokratik dövlətin vətəndaşları arasında siyasi hüquq bərabərliyinə nə üçün əməl etmək lazım olduğunu anlamaq üçün ilk növbədə bunu dərk etməliyik ki, bəzən bərabərlik haqqında danışarkən, biz öz faktoloji fikrimizi bildirməkdən uzaq oluruq. Biz burada marafon qaçışının qalibi və ya “arı” sözünü səhvsiz yazmış şəxslə bağlı situasiyalardan fərqli olaraq, nəyin həqiqət olduğu və ya ola biləcəyi barədə fikir söyləmək istəmirik. Bunun əvəzinə, ümumiyyətlə insanın özü haqqında əxlaqi mülahizə edirik. Biz *“necədir” haqqında deyil, əqidəmizə görə “necə olmalıdır” haqqında mülahizə etmək istəyirik.*

Bu cür əxlaqi mülahizələrdən birini məsələnin belə ifadə etmək olar: “Biz istənilən insanın xeyrini (mənafeini) digər istənilən insanın xeyrinə (mənafeinə) əzəldən bərabər olan həqiqət kimi nəzərdən keçirməyə borcluyuq”. Biz Bəyannamənin sözlərinə əsasən əxlaqi mülahizə qismində təkid edirik ki, bir insanın həyatı, azadlığı, səadəti istənilən insanın həyatı, azadlığı və səadətinə yüksək və ya aşağı tutula bilməz. Buna görə deyirik, bütün insanlara elə yanaşmalıyıq ki, sanki onlar yaşamaq, azadlıq, xoşbəxtlik və digər təməl dəyərlər və mənafeələr barədə bərabər hüquqlara malikdir. Mən bu əxlaqi mülahizəni *anadangəlmə bərabərlik prinsipi* adlandırardım.

Lakin təkcə bu prinsip kifayət deyildir və onu ölkə hökumətinin fəaliyyəti barədə tətbiq etmək üçün ona bir növ əlavə olan, onun ehtiva etdiyi prinsipi “qoşmalıyıq”: *“Hökumət qərarları qəbul edərkən və həyata keçirərkən, bu qərarların aid edilə biləcəyi bütün insanların xeyri və mənafeələrini eyni dərəcədə nəzərə almağa borcludur”*.

Lakin biz nə üçün bu prinsipi hökumətin fəaliyyətinə aid tətbiq etməliyik və hökuməti bütün vətəndaşların mənafeələrini nəzərə almağa borclu saymalıyıq? İstiqlaliyyət Bəyannaməsi müəlliflərindən fərqli olaraq məni və yəqin ki, çoxlarını ümumi bərabərliyin aşkar həqiqət olması haqqında tezis öz yolverilməz xülyaçılığı ilə heyratə gətirir. Bəşər nəslinin şəxsiz məziyyətlərinə aid baxışları özündə əsaslı şəkildə təcəssüm etdirən *anadangəlmə bərabərlik* tezisi əslində əqli dərk etmənin həddudları xaricindədir.

Əxlaqi mülahizələrlə bağlı məsələ də faktoloji mülahizələrlə olduğu kimidir: bu və ya digər müddəanı kökünə qədər araşdırarkən, biz son nəticədə elə bir həddə yetişirik ki, ondan o tayda hər cür əqli dəlillər öz mənasını itirir. Buna ən səciyyəvi misal olaraq Martin Lüterin 1521-ci ildə dediyi tarixi sözləri göstərmək olar: “Vicdana qarşı çıxmaq ağilsızlıq və təhlükəlidir. Bunu deyib durmuşam, başqa cür bacarmıram. Amin!”

Anadangəlmə bərabərlik prinsipi haradasa bu son həddin “qonşuluğunda” olsa da, biz hələ ona çatmamışıq. Bəzi səbəblərə görə düşünürəm ki, hökumətin fəaliyyətinin əsaslandığı bu prinsipin ağıl gücünə dərk edilməsi mümkün işdir.

BİZ NƏ ÜÇÜN BU PRİNSİPİ QƏBUL ETMƏLİYİK?

Etnik və dini ilkin şərait. Birincisi, bütün dünyada külli sayda insanlar üçün bu anadangəlmə bərabərlik prinsipi onların ən başlıca etik görüşləri və əqidələrinə uyğun gəlir. Xristianlığın, İudaizmin, İslamın ehkamçıları həmişə iddia ediblər ki, biz hamımız “Allah-təalanın bərabər övladlarıyıq”; buddizmin əsasında da oxşar prinsip dayanır (bütün iri dünya dinləri arasında müəyyən mənada İnduizm istisna təşkil edir). Əxlaq və etika sistemlərinin əksəriyyəti də bilavasitə və ya dolayısı ilə bu prinsipə əhatə edir.

Alternativ prinsipin etibarsızlığı. İkincisi, digər assosiasiyalarla bağlı vəziyyət hər necə olsa da, dövləti idarəetmə sahəsində biz ümumi anadangəlmə bərabərlik prinsipinə çətin ki, məqbul və inandırıcı alternativ tapa bilək. Təsəvvür edək ki, Cons adlı bir vətəndaş bizim dövləti idarəetmə prinsipimizə qarşı belə bir alternativ irəli sürüb: “Hökumət qərarlar qəbul edərkən, mənim mənfəət və maraqlarımı hər hansı kəsin mənfəətinə üstün tutmalıdır”. Bununla da o, anadangəlmə bərabərlik prin-

sipini tanımadığını bildirir və belə deyək ki, üstünlük prinsipini – ən azı onun, yəni Consun anadangəlmə üstünlüyü prinsipini bəyan edir. Təbii ki, bu prinsip daha geniş mənəni də nəzərdə tutar bilər və o zaman onu bu cür ifadə etmək olar: “Mənim dəstəmin (Consun ailəsi, silki, zümrəsi, irqi və s.) mənfəəti və maraqları hər hansı kəslərin mənfəətindən üstündür”.

Yəqin heç kəs məni qınamaz desəm ki, biz insanlarda eqoizm, xudbinlik hissi çox güclüdür. Bu cür özünəvurğunluğun dərəcəsi müxtəlif ola bilər, lakin əksər hallarda öz şəxsi marağımız bizi özgə maraqlarından çox məşğul edir. Bunun nəticəsində yəqin ki, çoxumuz bu üstünlük prinsipini möhkəmlətmək və ilk növbədə özümüzün və yaxınlarımızın maraqları haqqında düşünmək istəyəcəyik. Lakin əgər təkcə bizim üçün ölkənin hökuməti üzərində nəzarətə zamanət verilməsə, bu halda biz nəyə görə siyasi təməl qismində bəzi insanların digərləri üzərində anadangəlmə üstünlüyünü tanımalıyıq?

Təbii ki, kifayət qədər hakimiyyətə və gücə malik fərd və ya bir qrup insan sizin etirazlarınıza məhəl qoymadan öz prinsipini həyata keçirər, yəni sözün əsl mənasında, sizin meyitiniz üstündən adlaya bilər. Bəşər tarixi boyunca bir çox fərdlər və qruplar ixtiyarlarında olan hakimiyyətdən elə bu məqsədlər üçün istifadə, daha doğrusu sui-istifadə etmişlər. Amma zorun da bir hədd-hüdudu olur, anadangəlmə üstünlük prinsipini qalanlarına zorla sırayanlar öz əsl məqsədlərini – bu məqsədlərin yetərinə aşkar olmasına baxmayaraq – pərdələməyə, bunları bir mif, sirr, din, ənənə, ideologiya, dəbdəbəli mərasim örpəyinə bürüməyə, bu və ya digər üsul və hallardan istifadə etməyə məcbur idilər.

Bax, tutuq ki, siz bu imtiyazlı qrupa daxil deyilsiniz və əgər sizin öz həyatınızı təhlükəyə qoymadan həmin qrupun anadangəlmə üstünlük ideyasını rədd etmək imkanınız varsa, onda doğrudanmı siz hər cür sağlam məntiqə yad olan bu prinsipi könüllü və şüurlu şəkildə qəbul etməyə razı olarsınız? İnanmıram!

Ehtiyatkarlıq. Anadangəlmə bərabərlik prinsipinin dövlətin idarə olunmasının əsasları qismində tanınmasının indicə təsvir etdiyimiz iki səbəbi üçüncü bir səbəbi – ehtiyatkarlığı ehtiva edir. Nə qədər ki, hökumət sizə nəinki xeyir verməyə bilər, hətta böyük ziyan vura bilər, ağıllı tərپənib bu müstəsna imkanlardan xüsusi ehtiyatla istifadə etmək lazımdır. Maraqlarınızın başqalarının maraqları üzərində üstünlüyünü birmənalı və müntəzəm şəkildə təmin edə biləcək idarəetmə prosesi yalnız o zaman cəlbedici görünə bilər ki, sizin və ya mənsub olduğunuz qrupun həmişə hakimiyyətdə qalacağına möhkəm inamınız olsun. Lakin insanların çoxu üçün bu şəxsiz nəticə kimi görünür, əksinə onlarda müəyyən şübhə və inamsızlıq oyadır və siz bu qənaətə gəldikcə ki, öz maraqlarınızı başqalarının maraqları ilə eyni dərəcədə nəzərə alınmasını tələb etmək daha təhlükəsizdir.

Məqbulluq. Məqbul hesab etdiyiniz prinsipi eyni səbəbə görə başqaları da qəbul edə bilər. Buna görə siz əsaslandırılmış şəkildə əmin ola bilərsiniz ki, hamının maraqlarını tanıyan proses öz məqsədlərinizə çatmaq üçün dəstəyinə ehtiyac duyduğunuz insanlar tərəfindən çox güman bəyənəcəkdir. Məhz belə bir baxış bucağından baxanda anadangəlmə bərabərlik prinsipi xüsusi məna daşımağa başlayır.

Deməli, əslində, İstiqlaliyyət Bəyannaməsində elan edildiyinin əksinə olaraq heç də “tam aşkar” deyil ki, dövlətin idarə olunmasında biz nə üçün anadangəlmə bəra-

bərlək prinsipinə riayət etməli və hamının maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə almalıyıq.

Lakin biz anadangəlmə bərabərlik prinsipini əxlaq, ağıllılıq və məqbulluq baxımından dövlətin əsasını təyin edən prinsip kimi təfsir etsək, məncə bu halda həmin prinsipdə onun hər hansı alternativində olduğundan daha çox məna aşkar etmiş olarıq.

7-ci FƏSİL.

Nə üçün siyasi bərabərlik lazımdır (II)?

VƏTƏNDAŞLIQ SƏRİŞTƏSİ

Aşağıdakı fikir ola bilsin xoşunuza gəlməsin, bəlkə də sizi təəccübləndirsin: hətta biz anadangəlmə bərabərlik və hamının maraqlarına riayət olunması prinsipini qəbul etsək belə, bu heç də o demək deyildir ki, demokratiyaya dövlət idarəetməsinin ən yaxşı üsulu kimi dəstək vermək niyyətindəyik.

ƏKS DƏLİL: SİYASİ QƏYYUMLUQ

Niyə belə olduğunu anlamaq üçün təsəvvür edək ki, kiçik bir qrupun üzvü deyir: “Sizin kimi biz də anadangəlmə bərabərliyə inanırıq. Biz nəinki ümumi rifah ideyasına sadıq, həm də ona nail olmanın yollarını *hamıdan yaxşı bilirik*. Buna görə dövləti idarə etmək işinə adamların əksəriyyətindən daha çox yararırıq. Hökumətdə bizə müstəsna hakimiyyət verilsə, bütün güc və bacarığımızı ümumi rifah naminə sərf etməyə hazırıq, özü də hamının maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə alacağıq!

Hakimiyyətin ümumi rifah prinsipinə səmim-qəlbdən sadıq olan və ona nail olma yollarını hamıdan yaxşı bilən mütəxəssislərə (Platon onları “keşikçi” adlandırırdı) verilməsi ideyası həmişə demokratiya ideyasının güclü rəqiblərindən olub. Bu ideyanın müdafiəçiləri demokratiyaya onun ən zəif mövqeyindən hücum edir, yəni *adi insanların öz-özlərini idarə etmək qabiliyyətini* tanımaq istəmirlər. Özü də onlar anadangəlmə bərabərlik ideyasını əvvəlki fəsildə nəzərdən keçirdiyimiz mənada heç də həmişə inkar etmirlər. Platonun təsvir etdiyi “ideal dövlət”də olduğu kimi, “keşikçilər” ümumi rifah ideyasına sadıq ola bilər və onların təbəələrinin və himayələri altında olanların öz maraqlarını müdafiə etmək və öz mənfəətini güdməkdə anadangəlmə bərabər hüquqlara malik olmasını dolayısı ilə olsa da qəbul edə bilərlər. Onlar sadəcə olaraq, qalan adamlardan bir şeydə üstündürlər – onlar daha yaxşı bilirlər ki, məhz nələri ümumi rifah saymaq olar və ona çatmağın ən optimal yolları hansılardır.

Bu cür sistemin üstünlüyü – onu şərti olaraq “siyasi qəyyumluq” adlandıraraq – analogiyaların, xüsusən səriştəlilik və təcrübə ilə bağlı bənzətmələrin, məsələn, həkimin sağlamlıq və xəstəlik haqqında bilgiləri, təyyarəçinin sərnişinləri təyinat yerinə necə təhlükəsiz çatdırmaq haqqında bilgiləri ilə hamını üstələməsi kimi analogiyaların köməyi ilə sübuta yetirilir. Onda nə üçün də fərz etməyə ki, bəzi adamlar döv-

lətin “sağlam” olması üçün hansı qərarları qəbul etmək lazım olmasından, hökumətin öz yolundan sapmaması və öz məqsədinə – ümumi rifaha çatması üçün hansı vasitələri seçmək məsələsindən bizdən qat-qat yaxşı baş çıxarırlar?

Əlbəttə, demək olmaz ki, bütün insanlar məhz nələrin onların maraqlarına cavab verməsi haqqında eyni dərəcədə ağıllı düşünməyə qabildir. Aydınır ki, bu sıradan uşaqlar istisna edilməlidir – öz qayğılarını özləri çəkməyi öyrənənə qədər onları yaşlılar (bir qayda olaraq valideynlər) himayəyə götürür. Bəzən yaşlıların da öz maraqları barədə yanıldığını və öz məqsədlərinə çatmağın ən sərfəli yollarını düzgün qiymətləndirə bilmədiyini öz ümumi təcrübəmiz əsasında asanca sübuta yetirə bilərik. Axı, həqiqətən də elə adam varmı ki, keçmişdə atdığı səhv addımlara görə sonralar peşmançılıq çəkməsin? Yəqin siz özünüz də bunu etiraf edərsiniz. Bundan əlavə, çoxumuz bizi maddi bolluğa, firavanlığa, xoşbəxtliyə, sağlamlığa, təmin olunmuş gələcəyə çatdıra biləcək, ya da heç olmasa sağ qalmağımıza kömək edə biləcək qərarların qəbul edilməsində mütəxəssislərin bilik və bacarığına arxalanırıq, özü də yalnız həkimlərin yaxud dəniz bələdçilərinin deyil, durmadan mürəkkəbləşən cəmiyyətimizdə günbəgün artan çoxsaylı mütəxəssislərin köməyinə əl atırıq. Sual olunur: bir halda ki, bu cür vacib işlərdə onların köməyinə belə bağlayırıq, onda dövlətin idarə olunması məsələsində nə üçün də mütəxəssislərə etibar etməyək?!

Lakin bu dəlillər nə qədər inandırıcı görünsə də, demokratiya ilə müqayisədə “siyasi qəyyumluq”un xeyrinə olan arqumentlərdəki ciddi qüsurlar hər cür analogiyanı mənasız edir: *İkinci dərəcəli müəyyən qərarlar qəbul etmək hüququnu mütəxəssislərə vermək o deməkdir ki, ən mühüm qərarlar üzərində qəti nəzarət hüququnu da onlara güzəşt etmiş olursan.* Necə deyərlər, “hər ekspert öz yerini bilməli, burnunu hər yerə soxmamalıdır”. Yəqin ki, mütəxəssislər bir çox mühüm fəaliyyət sahələrində bizdən daha bilgilidir. Həkim düçar olduğumuz xəstəlikdən bizdən yaxşı baş çıxarar, diaqnoz qoyar, xəstəliyin nə dərəcədə ağır keçəcəyini müəyyənləşdirər, ən təsirli müalicə üsulunu təyin edər, bu xəstəliyin ümumiyyətlə müalicəyə gəlib-gəlməyəcəyini deyə bilər. Ancaq bu o demək deyil ki, müalicə olunub-olunmayacağınız barədə qərarı da həkim verməlidir. Sağlam məntiqə uyğun seçim etmək – həkimin tövsiyələrinə əməl edib-etməmək ixtiyarı öz əlinizdədir. Dövlət idarəetməsində də vəziyyət təxminən bu cürdür: biri var, xalqın seçdiyi hökumət məmurları məsləhət üçün ekspertlərə müraciət etsin, biri də var, siyasi elita sizin əvəzinizə qərar çıxarsın ki, siz hansı qanunlara, onun həyata keçirdiyi hansı siyasətə boyun əyməlisiniz. Bunlar ayrı-ayrı şeylərdir.

Bu və ya digər fərdin şəxsən qəbul etdiyi qərarlar hökumətin qəbul etdiyi və hamı üçün məcburi olan qərarlar ilə bərabər əhəmiyyətli deyildir. “Siyasi qəyyumluq” sistemi və demokratiya haqqında mübahisə heç də bunu aydınlaşdırmaq üçün aparılmır ki, biz vətəndaşlar bu və ya digər hallarda ekspertlərə etibar etməliyik, ya etməməliyik. Əsas fikir ayrılığı ondan ibarətdir ki, hökumət qərarlar qəbul edərkən, son və qəti sözü kim deyir. Sizdə tamamilə təbii və məntiqi bir istək yarana bilər ki, hansısa şəxsi məsələlərin həllini fikrinizcə bu məsələlərdən daha yaxşı baş çıxaran müəyyən bir adama – həkimə, konsultanta, vəkilə, pilota, nə bilim, daha kimlərəsə etibar edəsiniz. Lakin bundan heç də belə nəticə çıxmır ki, hakimiyyətin siyasi elitaya – hökumətin mühüm qərarlarına nəzarət edən elitaya verilməsi bu cür məntiqə uyğun

və düzgün hərəkət olacaq. Çünki ola bilsin ki, həmin qərarlar zərurət yarandıqda *zərur köməyilə həyata keçiriləcək*, bunları icra etməyənləri isə həmin o siyasi elita həbsxana, hətta edam cəzası ilə cəzalandırmaq istəyəcək.

Dövləti idarə etmək üçün məhdud ixtisaslı biliklər kifayət deyil, bunun üçün daha çox şey tələb olunur. İdarəetmə “fizika”, “kimya”, yaxud “təbabət” anlayışının ifadə etdiyi mənada elm sayıla bilməz. Bunun da bir neçə səbəbi var.

Birincisi, siyasi kursa aid bütün qərarlar, istər şəxsi məsələlərin, istərsə də kollektiv məsələlərin həlli olsun, əxlaqi qiymətləndirmə tələb edir. Hökumətin siyasətinin yönəldiyi məqsədlərin (ədalət, bərabərlik, ədalət mühakiməsi, sağlamlıq, xoşbəxtlik, yaşayış sağ qalmaq, təhlükəsizlik, firavanlıq və sair və ilaxir) əldə olunması barədə qərarlar qəbul etmək – əxlaqi nəticə çıxarmaq deməkdir. Ümumi mənada götürdükdə bu, elm sayıla bilməz. (1)

İkincisi, xoş niyyətlər çox vaxt bir-biri ilə ziddiyyətə girir, resurslar isə sonsuz deyil. Demək, siyasətə aid qərarlar onların bir insan və ya hökumət tərəfindən qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, demək olar, həmişə kompromisin və tarazlaşdırılmış son məqsədlərin əldə olunması barədə nəticə çıxarılmasını tələb edir. Məsələn, *iqtisadi bərabərlik* iqtisadi stimullara fəlakətli təsir göstərir, qocaların pensiya təminatı gənclərin boynuna düşür, hazırkı nəslin tələbatlarının ödənilməsinə sərf olunan xərclər gələcək nəsillərin vəziyyətini pisləşdirə bilər, təbii qoruqların mühafizəsi saxtaçılar və ağac emalı sənayesi işçiləri üçün iş yerlərinin azaldılmasına gətirib çıxara bilər. Müxtəlif məqsədlər arasında bərabərliyin zəruriliyi haqqında fikirlər “elmi” mülahizələr sırasına aid oluna bilməz. Təcrübi sübutlar isə vacib və zəruri olsa da, tam kifayət deyil. Bir yerdə qazanc əldə etmək üçün başqa yerdə nə qədər itki vermək lazım gəldiyini hesablayarkən biz lazım gələndə, sırf elmi biliklərin hüduqları xaricində olan kateqoriyalarla düşünməli oluruq.

Siyasi məsələlərə aid qərarların sırf “elmi” olmayan mülahizələrə ehtiyacının daha bir səbəbi var. Əgər siyasi qərarlarda prinsipcə “birtəhər ötürmək” mümkün olduğu halda, bu qərarların həyata keçirilməsinin vasitə və üsulları məsələsində, demək olar, həmişə qeyri-müəyyənlik və ziddiyyətlər ortaya çıxır. Bundan əlavə, bu və ya digər üsulun məqbulluğu, mümkünlüyü, həyata keçirilməsi vasitələri və ehtimal olunan nəticələri ilə bağlı bəzi mürəkkəb məsələlər ortaya çıxa bilər. Yoxsulluq, işsizlik, evsizlik kimi bəlalərlə mübarizənin ən yaxşı vasitə və üsulları hansılardır? Uşaqların mənafeələrini daha təsirli şəkildə necə müdafiə etmək və ön plana gətirmək olar? Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri büdcə necə olmalıdır? Məncə elə bir ekspertlər qrupu yoxdur ki (və onu yaratmaq mümkün deyil), indicə sadaladığım kimi sualları konkret cavablandırmaq imkanı verən “elmi” informasiyaya malik olsun.

Dövləti yaxşı idarə edə bilmək üçün tək cə biliklərin olması kifayət deyil. Bunun üçün həm də namuslu olmaq, hakimiyyətin saysız-hesabsız tamahlarına duruş gətirmək bacarığı və qətiyyəti, öz şəxsi və ya dar dəstə maraqlarına deyil, ictimai mənafeyə daimi və təmənnəsiz sədaqət tələb olunur.

Mütəxəssislər sizin tapşırıqları və qarşıya qoyduğunuz vəzifələri yerinə yetirmək üçün yetərincə hazırlıqlı ola bilərlər, lakin bu o demək deyil ki, sizi idarə etmək üçün onların yetərincə səriştəsi var. “Siyasi qəyyumluq” ideyasının tərəfdarları bir deyil, iki tezis irəli sürürlər. Onların fikrincə, elə siyasi elita yaratmaq olar ki, onun üzvləri

həm yaxşı dövlətin güddüyü məqsədləri, həm də bu məqsədlərə çatmağın ən yaxşı üsullarını bilməkdə başqalarını üstələyirlər.

Bundan əlavə, ictimai rifah ideallarına təmənnasız sədaqətli olduqları üçün dövlətdə ali hakimiyyəti və ölkəni idarə etmək ixtiyarını rahatca onlara etibar etmək olar.

Biz indicə əmin olduq ki, birinci müddəə heç bir inam doğurmur. Hətta onun ədalətli olmasını sübut edə bilsək belə, bununla ikinci müddəanın düzgünlüyünü əsaslandırma bilməyəcəyik. Savad və hakimiyyət ayrı-ayrı şeylərdir. Hakimiyyətin ona nail olmuş insanlara göstərdiyi təsirin mümkün nəticələrini 1887-ci ildə lord Akton aforizm şəklində ifadə etmişdir: *“Hakimiyyət insanı pozur, mütləq hakimiyyət isə insanı tamamilə pozur”*. Bu məşhur deyimdən yüz il öncə, tanınmış ingilis siyasi xadimi, böyük siyasi təcrübəsi olan Uilyam Pitt parlamentdə çıxış edərkən oxşar fikir söyləmişdi: *“Hüduzsuz hakimiyyət ona sahib olanların ruhunu pozmağa qadirdir”*.

Amerika Konstitusiya Konventinin üzvlərinin – bu cür məsələlərdə kifayət qədər təcrübəsi olan insanların da ümumi rəyi buna oxşar idi. Konventin qocaman nümayəndəsi Bencamin Franklin demişdi: *“İnsanın əməllərinə iki ehtiras güclü təsir edir. Bunlardan biri – şöhrətpərəstlik, digəri isə tamahdır – hakimiyyət və pul şövqüdür”*. *“Bəli, insanlar pulu sevir”*, – deyə ən gənc nümayəndələrdən biri – Aleksandr Hamilton onun sözünə qüvvət vermişdi. *“İnsan təbiəti elədir ki, hakimiyyəti ələ keçirən kimi hökmən onun hüduqlarını genişləndirmək istəyir”*, – deyə ən təcrübəli və nüfuzlu nümayəndələrdən olan Corc Meyson da bu fikri dəstəkləmişdir.

Dövləti idarə etmək səlahiyyətinin verildiyi hakim elitanın üzvləri ilk illərdə nə qədər müdrik və ləyaqətli olsalar da, bir müddətdən, yaxud bir neçə nəsilədən sonra onlarda bu hakimiyyətdən sui-istifadə etmək meyli oyanır. Əgər bəşər tarixi nəyisə öyrətməyə qadirdirsə, ondan heç olmasa bir ibrət dərsi götürmək faydalı olardı: korrupsiya və klançılıq vasitəsilə, şəxsi və qrup maraqlarına yol vermə vasitəsilə, sayəsində dövlətin hər cür tənqidi boğa biləcəyi məcburiyyət hüququndan sui-istifadə etmək yolu ilə, öz vətəndaşlarının hesabına varlanmaq və zor tətbiq etməklə onların itaətkarlığına nail olmaq – son nəticədə bütün bunlar *“qəyyumların”* despota çevrilməsinə gətirib çıxara bilər.

Və nəhayət, utopiya uydurmaq bir şeydir, onu gerçəkliyə çevirmək başqa şey. *“Siyasi qəyyumluğun”* tərəfdarları gec-tez bir sıra ciddi siyasi problemlərlə toqquşmalı olacaqlar. Hakimiyyətin əldən ələ verilməsi proseduru necə olmalıdır? Konstitusiyanın layihəsini kim yazmalı və kim onu həyata keçirməlidir? Birinci dəfə *“qəyyumlar”* necə seçilməlidir? *“Siyasi qəyyumluq”* sisteminin daha çox dərəcədə zorakı məcburiyyətə deyil, vətəndaşların razılığına əsaslandığını fərz etsək, o zaman bu razılığı hansı yollarla əldə etmək mümkündür? İşdir, ilk *“qəyyumlar”* öz vəzifələrini seçki yolu ilə tutmuş olsalar, onlar qapalı klublarda olduğu kimi, öz varislərini özlərini seçəcəklər? Hakimiyyət dəyişməsinin məhz belə qaydası təyin edilmiş olsa, bu halda mövcud sistemi *“mənəvi aristokratlıqdan”* siyasi-irsi oliqarxiyaya çevrilmək təhlükəsi gözləmiri? İşdir, varisləri *“qəyyumların”* özləri seçməsələr, onda onları kim seçməli olacaq? Öz hakimiyyətindən sui-istifadə edən və onu öz şəxsi gəlir mənbəyinə döndərən *“qəyyumları”* tutduqları vəzifədən necə kənarlaşdırmaq olar? Gördüyümüz kimi suallar çoxdur.

İDARƏETMƏDƏ VƏTƏNDAŞLARIN SƏRİŞTƏLİLİYİ

“Siyasi qəyyumluq” sisteminin tərəfdarları indicə sadaladığım problemlərin inandırıcı həllini təklif etməyə qabil olsalar da, mənə belə gəlir ki, sayıqlıq və sağlam məntiq tələb edir ki, onların təklif etdiyi sistemi rədd edək. Siyasi quruluşun bu variantından imtina etməklə biz belə nəticəyə gəlirik:

Yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlardan heç biri dövlətin idarə olunmasında başqalarından səriştə və bacarıq sarıdan o qədər də üstün ola bilməz ki, ona hökumət üzərində tam və qəti hakimiyyəti vermək mümkün olsun.

Yenə sual olunur: yaxşı, əgər bizi “qəyyumlar” idarə etməyəcəklərsə, onda kim idarə edəcək? Əlbəttə, biz özümüz!

Bir çox hallarda biz qəti əminik ki (hərdən xeyli inandırıcı görünən və bunun əksini sübut edən dəlillərin olmasına baxmayaraq), yetkinlik yaşına çatmış hər bir vətəndaşın onun maraqlarına nəyin və nə dərəcədə cavab verəcəyi məsələsini özünün həll etməsi imkanları olmalıdır. Şəxsiyyətin müstəqilliyini təmin edən bu şərtlər uşaqları deyil, təkcə yaşlıları əhatə etməlidir, çünki təcrübədən bilirik ki, uşaqların mənafeləri qəyyumlar tərəfindən müdafiə olunur və bunu əsasən valideynlər edir. Əgər uşaq valideynlərdən məhrumdursa, onları bir başqası əvəz edir, müəyyən hallarda isə dövlətin müdaxiləsi tələb olunur.

Bu prinsip yetkinlik yaşına çatmış, lakin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, yəni öz hərəkətlərinə görə cavab verə bilməyən şəxslərə də şamil edilmir. Uşaqlar kimi onların da qəyyumlara ehtiyacı var, lakin bəzələrində bu prezumpsiyanın qanunla və cəmiyyətdəki ənənəvi qaydaların köməyi ilə asanca dəf edildiyi uşaqlardan fərqli olaraq, burada prosedur daha mürəkkəb xarakter daşıyır, belə ki, bu halda sui-istifadə ehtimalı xeyli artmış olur və deməli, hər bir ayrıca halda bu və ya digər hüquqi prosedur tələb olunur.

Yaxşı, tutaq ki, həqiqətən də vətəndaşların, onların şəxsi mənafeyinə nələrin uyğun olub-olmamasını özlərinin həll etməsi hüququ olmalıdır (bəzi istisnalarla), onda nə üçün dövlət idarəetməsində bu cür prinsipdən imtina edilməlidir? Burada əsas məsələ onda deyil ki, yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar gündəlik həyatda rastlaşdıqları problemləri həll etmək üçün yetərincə səriştədirlər, ya yox. Məsələ ondadır ki, yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşların əksəriyyəti kifayət qədər səriştədirlərmə ki, dövlətin idarə olunmasında iştirak edə bilsinlər.

Bu sualın cavabını tapmaq üçün əvvəlki fəsillərdə gəldiyimiz bəzi nəticələri yada salmalıyıq.

Demokratiya öz vətəndaşları qarşısında çoxsaylı və rəngarəng imkanlar açır:

- vətəndaşlar despot hökmdarlardan etibarlı şəkildə müdafiə olunur;
- onlar əsas siyasi hüquqlara malikdir və bundan əlavə onlara ən geniş dairədə azadlıqlar verilir;
- onlar öz şəxsi maraqlarını qorumaq üsullarına yiyələnir, bunları prioritetlər sırasına daxil etməklə, əsasında yaşayacaqları qanunların işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək imkanı qazanırlar;
- onların şəxsi muxtariyyət dairəsi kifayət qədər genişlənir;

– onlar şəxsiyyətin inkişafı üçün qeyri-adi imkanlara sahib olur.

Lakin biz demokratiyanın öz vətəndaşlarına qeyri-demokratik idarəetmə sistemli ölkələr üçün ağlasığmaz görünən imkanlar verməsi məsələsinə gələr-gəlməz dərhal bir sıra mühüm suallarla üzləşirik: nə üçün demokratiyada olan imkanlar qeyri-demokratik sistemlərdə bəzilərinə verilir, bəzilərinə isə verilmir və nə üçün bu imkanlar yetkinlik yaşına çatmış bütün şəxslərə şamil edilə bilməz?

Bir halda ki, hökumət (hətta qəyyumçu hökumət – red.) bütün vətəndaşların mənafeələrini eyni dərəcədə nəzərə almağa borcludur, onda ədalət tələb etmirmi ki, bütün yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin onların məqsədlərinə ən yaxşı şəkildə cavab verən qanunların və siyasi kursun işlənilib hazırlanmasında iştirak etmək hüququ olsun (özü də burada dəxli yoxdur ki, bu məqsədlər yalnız şəxsi maraqları nəzərdə tutur, yoxsa hamının maraqlarını)?

Tutaq ki, həqiqətən də vətəndaşlardan heç kəs dövlətin idarə olunması işində o qədər də səriştəli deyil ki, ona hökumət üzərində tam və qəti nəzarəti etibar etmək mümkün olsun, onda, dövləti səsvermə hüququ olan bütün vətəndaşlardan yaxşı kim idarə edə bilər?

Bu suallardan doğan nəticələri yekunlaşdıraraq daha bir nəticəyə gəlirəm: təkzi-bolunmaz əks sübutların mövcudluğu hallarını istisna etməklə (bu halların hamısı barədə qanunda xüsusi qeyd-şərtlər edilməlidir), mövcud dövlətin qanunlarının şamil edildiyi bütün yetkinlik yaşına çatanlar həmin dövlətin demokratik idarə olunması prosesində iştirak etmək üçün yetərinə səriştəli hesab edilməlidir.

DEMOKRATIYANIN BEŞİNCİ NORMASI: TAMDƏYƏRLİ İŞTİRAK

Beləliklə, əgər siz dövlətin idarə olunmasında hamı ilə bərabər səs vermək hüququndan məhrumsunuzsa, onda sizin maraqlarınıza, səs vermə hüququ olan insanların marağı ilə müqayisədə az diqqət yetiriləcəyi ehtimalı artmış olur. Sizin səsiniz yoxdursa, kim sizin əvəzinizə danışacaqdır? Madam, siz öz mənafeələrinizi müdafiə edə bilmirsiniz, kim bu işi öhdəsinə götürmək istəyəcək? Özü də burada söhbət tək-cə sizin şəxsi maraqlarınızdan getmir – siz idarəetmədə iştirakdan kənarlaşdırılmış bütöv bir qrupun üzvüsünüzsə, onda bu qrupun təməl mənafeələri necə təmsil olunacaq və müdafiə ediləcəkdir? Cavab bəllidir. Bu mənafeələr ölkəni idarə edənlər tərəfindən lazımi qaydada təmsil olunmayacaq və müdafiə edilməyəcəkdir. Buna aid çoxlu misal göstərmək olar. Demokratiyanın təkamülünə həsr etdiyimiz qısa xülasədən gördük ki, vaxtı ilə İngiltərədə zadəganlar və şəhər sakinləri monarxiyanın onların üzərinə düşən yükün özbaşına şəkildə və onların razılığı olmadan artırılmasından hiddətə gələrək, ölkənin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ uğrunda necə mübarizəyə girmiş və buna nail olmuşdular. Bir neçə yüz il sonra özünün təməl mənafeələrinin sayə alınmadığını görən orta təbəqə də öz növbəsində bu hüququ tələb etdi və ona nail oldu. Dünyanın başqa ölkələrində də qadınların, kölələrin, yoxsulların, fiziki əməklə məşğul olanların və digər əhali qruplarının idarəetmə prosesindən de-fakto və ya de-yure kənarlaşdırılmasının davam etdirilməsi ona gətirib çıxarırdı ki, bu qrupların üzvlərinin istismardan və sui-istifadələrdən müdafiə olunmaq imkanı minimuma enirdi, bu cür vəziyyət, hətta

siyasi quruluşları bir çox cəhətdən demokratik adlanmağa layiq olan İngiltərə və ABŞ-da da adi hal idi.

1861-ci ildə Con Stüart Mill etiraf edirdi ki, fəhlələr seçki hüquqlarından məhrum olduqlarına görə, hökumət üzvlərindən heç kəs onların mənafeələrini müdafiə etmir. Mill öz dediyinə görə, inanmırdı ki, hökumət üzvləri fəhlə sinfinin mənafeələrini qəsdən öz xeyirləri üçün qurban verirlər, bununla belə o, sual edirdi: “Görəsən, parlament və ya onun üzvlərindən hansısa biri heç olmasa bircə dəfə, heç olmasa bir anlığa bu problemə əməkçi insan gözü ilə baxıbmı?! Bilavasitə əməkçiyə aid məsələ qaldırılanda, məgər bu məsələyə, fəhlələrin öz nöqtəyi-nəzəri istisna olmaqla, bütün qalan nöqtəyi-nəzərlərdən baxılmırmı?”

Qədim respublikaların kölləri də, son dövrlərə qədər bütün bəşər tarixi ərzində qadınlar da, formal olaraq azad hesab edilən, əslində isə demokratik hüquqlardan məhrum edilmiş insanlar da (məsələn, XX əsrin 60-cı illərinə qədər Amerikanın cənub ştatlarının qaradərili əhalisi və 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Cənubi Afrikanın qaradərili əhalisi, habelə dünyanın bir sıra ölkələrindəki bir çox insan qrupları bu hüquqlardan məhrum edilmişdi) eyni əsaslarla bu sualı verə bilərdilər.

Bəli, söz yox ki, fədlər və qruplar öz şəxsi xeyirlərini lazımınca dərk etməyə bilər. Söz yox ki, onlar öz mənafeələrini tərsinə başa düşə bilər. Lakin tarix və təcrübə göstərir ki, heç bir halda yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar qrupu özünə ziyan vurmaqdan, öz üzərində hökmranlıq etmək ixtiyarını başqa qrupa verə bilməz. Bundan isə çox mühüm nəticə hasil olur.

Yəqin yadıңызdadır ki, 4-cü fəsildə demokratiya meyarlarını sadalayarkən demişdim ki, beşinci meyarın müzakirəsinə bir qədər sonra qayıdacağıq (bax: 4-cü cədvəl, 4-cü fəsil). Axıncı fəsil kimi, bu fəsil də bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verəcək ki, demokratik idarəetmə forması mütləq bu meyarla da cavab verməlidir. Onu bu cür formullaşdırmaq olar: *Hamılıqla idarəetmə. Demokratik ölkənin vətəndaşlar korpusuna mövcud ölkənin yurisdiksiyasında olan – orada müvəqqəti yaşayanlar və fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar istisna edilməklə – bütün şəxslər daxil edilməlidir.*

HƏLL EDİLMƏMİŞ PROBLEMLƏR

Bununla belə, “siyasi qəyyumluq” sistemi tərəfdarlarının dəlillərini birdəfəlik rədd etmək və siyasi bərabərliyi ideal qismində qəbul etmək üçün daha bir neçə çətin problemin həlli yollarını tapmaq məcburiyyətindəyik.

Vətəndaşların və hökumət məmurlarının mütəxəssis köməyinə ehtiyacları varmı? Əlbəttə, var! Demokratik dövlətin normal fəaliyyət göstərə bilməsi üçün xüsusi biliyi olan ekspertlərin fəaliyyəti nəinki vacibdir, həm də hava kimi, su kimi zəruridir.

Cəmiyyətin siyasi həyatı hərdən çox mürəkkəb olduğundan (yəqin, vaxt ötdükcə o, daha da mürəkkəbləşəcəkdir), heç bir hökumət yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köməyi olmadan münasib qərar qəbul etmək gücündə deyildir. Adi həyatda biz ekspertlərin rəyinə əsaslanmağa məcbur olduğumuz kimi hökumətlər, xüsusilə demokratik hökumətlər də məsləhətsiz ötüşə bilməzlər. Siyasi qərar qəbul edərək, həm demokratik meyarlara sadıq qalmaq, siyasi bərabərliyi dəstəkləmək, həm də eyni zamanda ekspertlərin fikir və biliyinə arxalanmaq – bu demokratların daim həll etməli olduqları çox ciddi məsələdir. Lakin bura onu araşdırmaq yeri deyil.

Vətəndaşlar bu işdə səriştəli olmaq istəyirlərsə, onda onların səriştə qazanmasına yardımçı ola biləcək siyasi və ictimai institutlara ehtiyac varmı? Əlbəttə, var! İctimai problemlərin mahiyyətini dərinədən dərk etmək imkanı – bu yalnız demokratiyanın təriflərindən biri deyil, həm də onun irəli sürdüyü tələbdir.

Mən demirəm ki, vətəndaşların əksəriyyəti səhv addım atmaqdan sığortalanıb. Onlar səhv edə bilərlər və edəcəklər. Məhz buna görə demokratiyanın tərəfdarları həmişə təhsilə böyük əhəmiyyət verirlər. Vətəndaşlıq maarifi isə yalnız formal təhsil deyil, həm də ümumi diskussiyaları, müzakirələri, bir-birinə zidd rəylərin toqquşmasını, etibarlı informasiyadan sərbəst istifadə etmək imkanlarını və açıq cəmiyyətin digər atributlarını tələb edir.

Lakin fərz edək ki, vətəndaşlıq səriştəsinin inkişafına kömək edən institutlar kifayət qədər inkişaf etməyib və vətəndaşlar bilmirlər ki, öz hüquq və maraqlarını necə qorusunlar. Bu halda necə hərəkət etməli, hansı yolu tutmalı? Bu suala cavab almaq üçün əvvəlki səhifələrdə gəldiyimiz nəticələri xatırlamaq faydalı olardı.

- Biz anadangəlmə bərabərlik prinsipinə etiqad edirik, yəni belə hesab edirik ki, bir insanın xeyri başqa bir insanın xeyrinə əzəldən bərabərdir.
- Dövlət idarəetməsində tətbiq etdiyimiz prinsipə əsasən hökumət bu və ya digər qərarları qəbul edərkən, bu qərarın aid olduğu bütün insanların xeyir və maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə almalıdır.
- Biz “siyasi qəyyumluq” sistemini başqa bir prinsipi həyata keçirmək naminə rədd edirik: yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşların heç biri dövlət idarəetməsi məsələlərində öz səriştəliliyi ilə digərlərini o dərəcədə üstələmir ki, ölkə üzərində tam və qəti hakimiyyəti ona etibar etmək mümkün olsun.
- “Siyasi qəyyumluq” prinsipi əvəzinə biz hamılıqla iştirak etmə prinsipinə razı olduq, yəni demokratik ölkənin vətəndaşlar korpusuna bu ölkənin yurisdiksiyasında olan, orada müvəqqəti yaşayanlar və fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar istisna edilməklə – bütün şəxslər daxil edilməlidir.

Bütün bunlardan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: vətəndaşlıq maarifi institutları yetərincə inkişaf etməmişsə, onda bizi yalnız bir qərar qane edə bilər – onları möhkəmlətmək. Biz, yəni demokratik ideyalara inananlar cəmi insanlara zəruri bilikləri vermək üsullarını axtarır tapmağa borcluyuq.

Demokratik ölkələrdə XIX-XX əsrlərdə meydana gəlmiş vətəndaşlıq maarifi institutları güman ki, sonralar müvafiq tələblərə cavab vermək zorunda deyildi. Buna görə, demokratik ölkələr əvvəlki institutlara əlavə olaraq yenilərini yaratmalıdır.

TAMAMLAYICI QEYD VƏ QABAQCADAN XƏBƏRDARLIQ

Beləliklə, biz 3-cü cədvəldə (3-cü fəsil) sxem şəklində təsvir edilmiş “ərazinin” təxminən yarısını mənimsədik və indi onun ikinci yarısına qədəm qoyuruq. İndi biz demokratiyanın bərqərar olması üçün vacib olan təməl institutları, habelə bu demokratik siyasi institutların inkişafı üçün şərait yaradan sosial, iqtisadi və sair şərtləri nəzərdən keçirəcəyik. Sonrakı fəsillərdə elə bu barədə söhbət gedəcək.

Biz ali məqsədlərdən gerçəkliyə qədəm qoyuruq.

* * *

End of Part II